

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**«Гуцульська Верховинщина: соціальний і
етнокультурний розвиток (кінець ХІХ ст. -
1939 р)»**

студентки ІV курсу, групи СОІ–41
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Мартищук Софії Віталіївни

Керівник:

Кобута Степан Йосифович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Королько Андрій Зіновійович

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____

(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Економічне, соціальне та політико-правове становище гуцулів Верховинщини 19 століття.....	7
1.1.Етимологічний аналіз терміну «гуцули» в історичних джерелах	7
1.2.Дослідження процесу заселення Гуцульщини та Верховинщини: перспективи та припущення	11
1.3 Економічна діяльність гуцулів: основні види господарства та промислів	14
РОЗДІЛ II. Гуцули Верховинщини у боротьбі за національні і соціальні права.	19
2.1 Роль опришківства в боротьбі за національні та соціальні права на Гуцульщині та інших регіонах	19
2.2.Роль та діяльність Української радикальної партії та її членів у боротьбі за соціальні та національні права гуцулів в Галичині до 1939 року.....	20
2.3.Репресії та висилка горян Гуцульщини до Сибіру у 40х роках ХХ століття.	24
РОЗДІЛ III. Культурне і духовне життя на Верховинщині до кінця і половини 20 століття	27
3.1. Вплив політизації на розвиток культури та освіти Гуцульщини в ХІХ - першій половині ХХ століття.	27
3.2. Розвиток гуцульської культури та літератури в Карпатах у першій половині ХХ століття.....	30
3.3.Духовне пробудження Верховинщини: Роль церкви та релігійного життя в розвитку культури та національної свідомості.....	35
3.4. Відомі культурні діячі Верховинщини та їхній внесок у національне відродження	40
Розділ IV. Методичне використання матеріалів у закладах середньої освіти.	46
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСКИ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	55
ДОДАТКИ.....	58

ВСТУП

Актуальність теми. Гуцульська Верховинщина, яка розташовується у західних Карпатах, є одним з найбільш унікальних регіонів України з багатою історією, культурою та традиціями. Її соціальний і етнокультурний розвиток у період від кінця XIX століття до 1939 року є предметом цікавлення для багатьох дослідників, оскільки цей період був вирішальним для формування та трансформації гуцульського суспільства.

Вивчення історії та розвитку Гуцульської Верховини має велике значення для розуміння не лише самого регіону, а й української культури в цілому. У цій бакалаврській роботі розглядається соціальний і етнокультурний аспекти розвитку Гуцульської Верховини, віддзеркалені у період від кінця XIX століття до 1939 року. Вона допоможе краще зрозуміти динаміку та особливості формування гуцульського суспільства, виявити його вплив на сучасні реалії та відобразити роль культурних та соціальних факторів у становленні ідентичності цього регіону.

Дослідження зазначеного періоду дозволить проаналізувати ключові події, які вплинули на життя та культурний ландшафт Гуцульської Верховини, відзначити основні тенденції та визначити фактори, що сприяли чи гальмували її розвиток. Таке дослідження не лише відкриває нові горизонти для розуміння історії України, а й є важливим внеском у збереження та вивчення культурної спадщини гуцульського народу.

Об'єктом дослідження є комплекс опублікованих історичних джерел та монографій, статей, публіцистичних розвідок, що розкривають різні аспекти. Також, об'єктом дослідження є соціальний і етнокультурний розвиток Гуцульської Верховини в період від кінця XIX століття до 1939 року. Цей період відзначений значними трансформаціями та подіями, які суттєво вплинули на життя та культурний ландшафт даного регіону. Об'єктом дослідження є саме соціальні та етнокультурні процеси, що відбувалися серед гуцульського населення, його звичаї, традиції, релігійні та культурні практики.

Предметом Предметом бакалаврської роботи є аналіз соціального і етнокультурного розвитку Гуцульської Верховини в період від кінця XIX століття до 1939 року. Робота спрямована на вивчення різноманітних аспектів життя та культурного спадку гуцульського народу протягом цього історичного періоду. Аналізуючи соціальні, економічні, культурні та політичні аспекти, дослідник ставить за мету виявлення ключових тенденцій, факторів впливу та наслідків для розвитку гуцульського суспільства.

Предметом дослідження є процеси змін у гуцульському житті, включаючи економічні трансформації, динаміку соціальних структур, еволюцію культурних практик, а також вплив зовнішніх факторів на формування гуцульської ідентичності. Ця робота сприяє кращому розумінню історії та культури Гуцульської Верховини, а також має значення для вивчення процесів етнічної та культурної трансформації в українському контексті.

Мета дипломної роботи полягає в аналізі соціального та етнокультурного розвитку Гуцульської Верховини в період від кінця XIX століття до 1939 року з метою вивчення ключових тенденцій, факторів впливу та наслідків цього процесу для розвитку гуцульського суспільства.

Досягнення поставленої **мети** передбачає послідовне розв'язання таких **завдань**:

1. **Аналіз соціального розвитку Гуцульської Верховини:** Вивчення та оцінка соціальних змін, що відбувалися в гуцульському суспільстві у зазначений історичний період.
2. **Дослідження етнокультурного контексту:** Встановлення взаємозв'язку між етнічними та культурними аспектами розвитку Гуцульської Верховини та виявлення їхнього впливу на суспільство.
3. **Аналіз економічного виміру:** Дослідження економічних процесів та їхнього впливу на соціальний та культурний розвиток регіону.
4. **Вивчення політичного контексту:** Аналіз політичних подій та рішень, які вплинули на гуцульську громаду та формування її ідентичності.

5. **Оцінка культурних змін та трансформацій:** Аналіз змін у культурному житті Гуцульської Верховини, включаючи традиції, звичаї, мистецтво та релігійні практики.
6. **Визначення впливу зовнішніх факторів:** Вивчення впливу зовнішніх подій та чинників на соціально-культурний розвиток Гуцульської Верховини.
7. **Формулювання рекомендацій та висновків:** На основі проведеного аналізу надати рекомендації щодо подальших досліджень або можливих заходів зі збереження та розвитку культурної спадщини Гуцульської Верховини.

Хронологічні рамки Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від кінця XIX століття до 1939 року.

Методологічне дослідження базується на підході, який об'єднує принципи і методи історичного, культурологічного, етнографічного та соціологічного аналізу. Основні принципи методології включають:

1. **Історичний аналіз:** Використання історичних джерел, архівних матеріалів та літературних джерел для реконструкції подій та процесів, які відбувалися у вивченому періоді.
2. **Культурологічний підхід:** Аналіз культурних звичаїв, традицій, мови, мистецтва та інших аспектів культурного життя, що впливали на розвиток гуцульського суспільства.
3. **Етнографічне дослідження:** Вивчення етнічних і культурних особливостей гуцульського народу, його традицій, обрядів та способу життя.
4. **Соціологічний аналіз:** Дослідження соціальних структур, взаємин у громаді, ролі інститутів та організацій у формуванні соціальної динаміки.
5. **Компаративний аналіз:** Порівняння розвитку Гуцульської Верховини з іншими регіонами України або з аналогічними етнічними спільнотами в Європі.

Ця методологічна основа дозволить провести комплексний аналіз соціального та етнокультурного розвитку Гуцульської Верховини, забезпечуючи об'єктивність та глибину дослідження.

Наукова новизна Наукова новизна дослідження полягає у детальному аналізі соціального та етнокультурного розвитку Гуцульської Верховини в період від кінця XIX століття до 1939 року. Дослідження зосереджується на рідко вивченій темі, яка становить важливий аспект у розумінні історії та культурного спадку України. Детальний аналіз цього періоду дозволяє виявити різноманітні аспекти соціальних, економічних, культурних та політичних змін, що відбувалися в гуцульському суспільстві, та їх вплив на формування ідентичності цього регіону.

Крім того, наукова новизна полягає в застосуванні інтердисциплінарного підходу, який об'єднує методи історичного, культурологічного, етнографічного та соціологічного аналізу для розкриття різноманітних аспектів життя гуцульського народу в зазначений період. Такий комплексний підхід дозволяє отримати глибше та більш повне розуміння процесів, що відбувалися в Гуцульській Верховині, та їхнього значення для культурної спадщини України в цілому.

Практичне значення дипломної роботи: отримані результати дослідження сприятимуть кращому розумінню особливостей соціального та етнокультурного контексту Гуцульської Верховини в зазначений історичний період. Матеріали роботи можуть бути використані при підготовці до семінарських занять, написанні рефератів та узагальнюючих праць з історії України.

РОЗДІЛ I. Економічне, соціальне та політико-правове становище гуцулів Верховинщини 19 століття

1.1. Етимологічний аналіз терміну «гуцули» в історичних джерелах

За трьома поділами Польщі у XVIII ст. Верховина, як і вся Гуцульщина, адміністративно входила до складу Австро-Угорщини, складовою частиною якої було т. зв. «Королівство Галиції і Лодомерії». В свою чергу цей край було поділено на 12 округів (дистриктів). Кожний округ поділявся на староства. Села нинішнього Верховинського району входили до Коломийського дистрикту Косівського староства. З давніх-давен (десь приблизно в XIV-XV ст.) цю частину Карпат населяв народ, який називав себе гуцулами. [1,с.11].

Термінологія слова гуцул, дослідження різних джерел. Різні автори-дослідники походження назви «гуцул» трактують по-своєму. Польський драматург Й. Коженювський у передмові до драми «Карпацци гурале» («Верховинці»), виданої у 1841-1845 рр. у Харкові російською мовою виводить цю назву від слова «кочувати»[3,с.21]. Саме в часах татарських і турецьких нападів мешканці Поділля утікали в гори. Кочуючи сюди, вони себе більше називали кочулами, а звідси - гуцулами.

Доктор Р.Кайндль у нарисі «Гуцули», підходячи до цієї проблеми, відкидав теорію тюрксько-половецького і готського походження гуцулів і був прихильником румунської етимології (від слова *hotcel* - «розбійник») [2,с.84]. Він аргументував свою теорію тим, що самі горяни не вельми любляли називати себе гуцулами. А ось М. Мороз вважає, що Р.Кайндль в тлумаченні назви «гуцул» не був оригінальним, оскільки румунську версію походження назви «гуцул» сповідували й інші дослідники (Коженювський, Петрушевич, Головацький Бельовський, Гнатюк, Крип'якевич та ін.).

Ільцівський парох Софрон Витвицький, автор «Історичного нарису про гуцулів» виводить найправдоподібніше назву «гуцул» від імені Гецила. [17,с.64]. брата князя удільного Ростислава, володаря Моравії, держава якого 864 року

розширилася. На підтвердження цього С. Витвицький наводить такі риси характеру гуцулів як «гордовитість та амбітність».

Львівський лінгвіст Худаш у своїх твердженнях вказує: «Гуцули могли свою назву успадкувати від якогось писемно не засвідченого відгалуження слов'янського населення». Подібно виводив етимологію назви «гуцул» український лінгвіст у діаспорі В. Чапленко, який у своїй статті «Походження назви гуцул», що була опублікована в | томі «Історії Гуцульщини» (Чикаго, 1975 р.) [13,с.112] претензійно опираючись на осетинські слова «гуцул» та «гицель», а далі посилаючись на свою едигейську теорію, переконує, що назва «гуцул» споріднена із словами «гудзик», «куций» тощо. Мабуть, скоро будуть виводити етимологію назви гірського народу Карпат від китайської чи іншої із східноазійських, чи якихось інших груп мов.

Можна повністю погодитися з академіком В. Грабовецьким, який стверджує, що на території Гуцульщини не виявлено жодних даних про поселення з передісторичних часів цієї частини Карпат. Конкретно твердити про появу назви «гуцул» у ці часи немає підстав. Тільки з середини XVIII ст. в історичних документах зустрічаємо прізвища Гуцул, Гуцуляк. І лише на початку XIX ст. в письмових документах уже явно йдеться про гуцулів - жителів східних Карпат.

У інвентарних описах і судових книгах XVIII ст., у книгах Косівської волості за 1753 рік, списках прихожан Коломийського деканату за 1763 рік ми зустрічаємо прізвища Гуцул, Гуцуляк, жителів суміжних із Гуцульщиною сіл. Таким чином, ми приходимо до висновку, що вихідців із території Гуцульщини в суміжних із нею селах називали гуцулами. Отже, завершуючи це питання, ми можемо стверджувати, що назва «гуцул» походить від прізвиська, а територія, ними заселена, дістала назву Гуцульщина як історико-географічна область.

Сьогодні Гуцульщина та її яскравий колорит переважно сприймаються як фольклорна атракція та популярний напрямок етнотуризму. Усі етнографічні групи злилися з повсякденним життям. Однак залишки діалекту в розмовній мові, народні танці, пісні, весільні та поховальні обряди, а також святкування християнських свят із елементами язичництва та численні забобони нагадують

про справжніх, автентичних гуцулів. Я вдячна дослідникам, які понад сто років тому задокументували всю яскравість цього карпатського регіону. Тепер у мене з'явилася можливість доповнити ці дослідження, вивчаючи походження гуцулів за допомогою аналізу невеликої бази даних секвенованих геномів корінних мешканців цього краю, адже я частина цієї етнospільноти.

«Галицькі Гуцули, щеп українсько-руського народу, котрі по нині задержали найбільше знамен орігінальності, а то завдяки недоступності! гір, а з сим і цивілізаційних впливів.» [3,с.112]

«Тут з давніх часів живуть люди, які зуміли облагородити пісну українську землю, сформувати свій тип господарки, зрештою, свою самобутню культуру.» [12,с.15].

«Справді, Гуцульщина це найкраща частина нашої золотої України, а гуцули, верховинці, найбільш цікава вітка нашого народу. Щоб увесь світ перейти, других Карпат з їх мешканцями, красою і богатством, не знайти! Дивно тільки, що це пізнали і ствердили вже давно-давно не ми, власники Карпат, а чужинці, – як казали гуцули – «зайди».

«Гуцульщина, це резерват не тільки незнищимої природи, але й давніх обичаїв і звичаїв, давньої ноші і обрядів, давньої людини. Поки живуть мешканці Карпат, що їх стали пізніше гуцулами звати, доти житимуть згадки карпатської давнини старовіччини... Минають віки, в далекі світи несуть їх Прут і Черемош, а карпатські ліси шумлять і даліше так, як давно шуміли. В їх шумах пісня солодких мрій, щирої любови, твердої віри й золотих надій для гірського племені, предки якого завоювали Карпати по цей і по той бік Чорногори. Завоювали, щоб жити в зачарованому світі й не пускати в нього чужинців-зайдів, ворогів добра, правди й краси – ворогів Господа Бога, Творця Карпат ....»(Михайло Ломацький 1965р.)

Людей, яких ми називаємо гуцулами, зараз можна зустріти не тільки в гірських районах. Окрім традиційних міст і сіл Гуцульщини, таких як Зелена, Делятин, Яблунів, Пістинь, Ворохта, Татарів, Верховина, Косів, Кути, Вижниця, Мигове, Рахів, та кількох населених пунктів на румунській Мармарощині, до

цього етнографічного регіону часто зараховують також Коломию, Надвірну, Солотвин і Монастирчани. Проте мешканці цих місць насправді є покутянами, а не гуцулами. Відмінність між ними полягає лише в незначних деталях: перші живуть у горах, а другі – у долинах. У XVII – XVIII століттях південно-західний кут Галичини між річками Дністром і Черемошем, включно з великою частиною Гуцульщини, називали Покуттям.

Українська література містить приклади використання слова «гуцати» стосовно вершників, які підстрибують (гуцають) в сідлах. Згідно зі словником української мови (1970), слово «ГУЦАТИ» означає підкидати на руках або колінах, колисати, грати з дитиною [10,с.202]. Також автор розглядає термін гойдалка-гуцанка як колиску. Ці слова збереглися у буковинському діалекті: «гуцатиси» – гойдатися. Гуцанка – це гойдалка, «гуцане» – гойдання, «гуцкатиси» – підстрибувати на місці [13,с.280]. У сучасних галицьких говірках досі використовується слово «гоцати», що означає танцювати.

Деякі автори вважають, що правильніше вживати термін «гоцули», адже на Прикарпатті поширені топоніми з «го». Протоморфема «ко»-«го» могла виникнути на території України, хоча існує теорія, що «г» з'явилося в нашій мові в залізну добу в Нісеччині. Згідно з гіпотезою, від слова «кочувати» походить термін «кочули», який трансформувався у «гуцули», оскільки ці люди втікали від татарських та турецьких нападів. За словами гуцулки Марфи Дучик з села Селятин на Буковині, волохи називали їх «гуцанами» від румунського слова «hot» (гоц) – злодій, «hotoman» – великий злодій, mâini – руки (Раймунд Фрідріх Кайндль, 1894). Існують також інші свідчення про те, що румуни вважали гуцулів розбійниками, зокрема через збір данини в селі Ділове Рахівського району з обозів, що везли сіль із Солотвина.

Наприкінці XVIII століття ні австрійці, ні поляки не використовували термін «гуцули». Вони називали їх «Gebirgrussen» – гірські русини, «die wahren Rosutier» – справжні покутяни. Самі гуцули в XIX столітті називали себе «крескени» (християни), «руснаки», «руські люде». Слово «hucul» зустрічається в ізольованій мові басків і означає «людина, що живе у печері» («haitzulo batean bizi

den gizon bat»). З басками також спостерігаються дивні збіги у генетичному спектрі народів.

Гуцули вважаються нащадками давньоруських племен уличів (6-9 століття), які переселилися з пониззя Дніпра на північний захід і оселилися в Карпатах, ставши гуцулами. Цю версію вперше висунув Броніслав Володимирович Кобилянський: уличі > улучі > улуці > уцули (метатеза) > гуцули (протеза). Лінгвістичні дослідження пов'язують етнонім «уличі» з «угличі», що асоціюється зі словом «угол» – кут. Наприклад, перші письмові згадки про селище Кути в Косівському районі датуються XV століттям. Вважається, що його засновниками були селяни, які тікали від панщини з різних куточків України і оселялися в передгір'ї, де були сприятливі умови для господарства, зокрема скотарства. Проте ті, кого згодом назвуть гуцулами, мешкали в горах задовго до цих переселень.

Уличі, які пересувалися в напрямку Карпат, на своєму шляху зустрічалися з печенігами та чорними клобуками, що могли вплинути на їх антропологічний тип. Болоховці, нащадки печенігів, берендеїв, торків і ковуїв, також могли вплинути на формування зовнішності гуцулів. Однак, генетичні дослідження свідчать, що гуцули є типовими українцями без значних домішок інших народів.

Генетичні дослідження показують, що гуцули генетично близькі до інших українців, більше ніж лемки чи бойки, що свідчить про міграційні процеси в межах України та з Карпатського регіону. Про деталі ДНК досліджень можна дізнатися наприкінці публікації.

1.2. Дослідження процесу заселення Гуцульщини та Верховинщини: перспективи та припущення

Актуальним для мого дослідження є питання залюднення території Гуцульщини, в тому числі й Верховинщини. Про час завоювання гуцулами Карпат немає нічого певного в історичних джерелах. Є лише згадки і припущення, а також різні фантастичні гіпотези. В літописах зазначається багато інформації що до періоду заселення, та навіть згадки про таке плем'я як гуцули і про Гуцульщину.

Жид К.Француз, уродженець українського Поділля, німецький письменник підтвердив, що гуцули могли зайти у Карпати в часах монгольських нападів.

Вони - це мішанина «монгольської» і «рутенської» крові. Про це мала б твердити їх відважність і задержуватість.

Інший дослідник Людвік Сахер-Масох писав, що гуцули зайшли до Карпат з Кавказу - вони потомки слов'ян. Тут заховавшись, у Карпатах, вони зуміли зберегти давні звичаї, побут, мову. Та стверджувати, певно, звідки й коли зайшли гуцули у Карпати - це марна і неможлива річ.

Різні колоніальні режими, що існували на Гуцульщині, на щастя, не змогли повністю знищити національно-культурні надбання горян. Це значною мірою пояснюється тим, що мешканці підчорногір'я в екстремально-складних природо-кліматичних умовах вели постійну боротьбу за виживання. Директор Верховинської Філії «Гуцульщина» НДІ Українознавства МОН України Петро Шкрібляк у статті «Специфічні проблеми організації праці і життя людей у гірських умовах Карпат, їх взаємозв'язки із соціально-економічними, етнокультурними та державотворчими процесами у регіоні», надрукованій у журналі «Українознавство» №1 за 2006 рік відзначає: «Неодноразово людність зі Сходу України, коли там наступала біда, хоронилась в Карпатах. Це стверджує «Велесова Книга». Її автор пише: «Мовимо, що так літ за тисячу п'ятсот до Діра пішли прадіди до гори Карпатської і там оселились і жили ладно»[28,с.53]. Тут, у горах, у важкопрохідних пралісах селилися й переживали у відносному спокої лихоліття, що відбувались на східноукраїнських землях, зберігаючи таким чином і своє життя, і свої національно-культурні надбання».

В другому і третьому томах «Історії Гуцульщини» М. Домашевського дається короткий історичний опис сіл і міст Гуцульщини. Подаються тут відомості і про походження назв населених пунктів Верховинщини. Доцільно зупинитись і подати коротку історичну довідку про основне поселення Верховинщини - село Жаб'є (з 1962 року - Верховина). За легендою, на місці теперішнього Жаб'євського потоку зупинивсь якийсь Жабка, звідки нібито і пішла назва поселення. Але це не підтверджено жодними науковими даними і

дослідженнями, а тому залишається лише легендою. Можливо, тут було болото і в ньому жило багато жаб. Звідси і Жаб'є. Це більш наближено до істини, але це теж тільки гіпотеза. Селище Верховина розташоване у Східних Карпатах (620 м над рівнем моря), на березі річки Чорний Черемош, за 150 км від обласного центру, м. Івано-Франківська (Станіслава), за 31 км. від залізничної станції Ворохта. Жаб'є - адміністративний центр однойменного району (з 1939 року).

За таблицею №3 (**Додаток А**) можна простежити кількість населення Жаб'я на основі даних В.Шухевича за 1890 рік, тобто на кінець XIX ст. Як бачимо, за 10 років (1880-1890) населення Верховинського краю зросло на 85,5%, у тому числі українців на 87%, жидів - на 66%.

Відповідно до таблиці №4 (**Додаток Б**) видно всю земельну власність Жаб'я кінця XIX ст. На 1950 рік структура земельної власності дещо змінилась.

Питання залюднення Гуцульщини, зокрема Верховинщини, залишається актуальним та викликає значний інтерес серед дослідників. Історичні джерела надають лише згадки, припущення та фантастичні гіпотези щодо часу завоювання гуцулами Карпат. Різні точки зору щодо походження гуцулів також підтримуються відомими дослідниками, проте певності щодо цього питання не існує. Незважаючи на колоніальні режими, що існували на цих теренах, національно-культурні надбання гуцулів вдалося зберегти, що пояснюється їхньою постійною боротьбою за виживання в екстремальних природних умовах Карпат. Дослідження розвитку сіл та міст Гуцульщини, зокрема Верховинщини, дає можливість краще зрозуміти їхню історію та земельну власність у XX столітті. Однак, деякі легенди та припущення щодо походження назв поселень залишаються поза межами наукового підтвердження та залишаються лише гіпотезами.

1.3 Економічна діяльність гуцулів: основні види господарства та промислів

Гуцули — це особлива етнічна група, яка проживає переважно в Карпатах, що охоплюють території сучасної України, Румунії та Польщі. Відомі своєю багатю культурною спадщиною, гуцули історично займалися різноманітною економічною діяльністю, сформованою їх гірським середовищем. У цій статті розглядаються основні типи економіки та промисловості, які підтримували гуцулів до 1939 року, розглядаються землеробство, лісництво, тваринництво, ремесла та торгівля.

Сільськогосподарські практики На сільське господарство гуцулів глибоко вплинули географічні та кліматичні умови Карпат. Складне середовище вимагало розробки інноваційних та адаптивних методів ведення сільського господарства для підтримки їхніх громад. У цьому розділі розглядаються різні аспекти сільського господарства Гуцульщини, зокрема натуральне господарство, підсічно-вогневе землеробство, терасування, різноманітність культур і роль громади в сільськогосподарській діяльності.

Натуральне господарство. Основним землеробством у гуцулів було натуральне господарство. Враховуючи обмеженість родючих земель, гуцули зосереджувалися на вирощуванні культур, стійких до гірської місцевості та суворого клімату. Картопля була основною культурою завдяки своїй витривалості та здатності процвітати в поганих ґрунтових умовах. Інші важливі культури включали жито, овес і ячмінь, які були необхідними для приготування хліба, каші та корму для тварин [9,с.112]. Гуцули використовували традиційні сільськогосподарські знаряддя, такі як дерев'яні плуги та мотики, які часто виготовляли місцеві майстри. Ці знаряддя були пристосовані до невеликих роздроблених земельних ділянок, характерних для гуцульських господарств. Сільськогосподарський календар був продиктований сезонним кліматом: весна та літо були присвячені посіву та догляду за посівами, а осінь — збиранню врожаю.

Підсічно-вогневе землеробство. Поширеним у гуцулів було підсічне землеробство, відоме також як підводне землеробство. Цей метод передбачав очищення лісових масивів шляхом вирубування рослинності та її спалювання для

створення тимчасових полів. Попіл від спаленої рослинності діяв як природне добриво, збагачуючи ґрунт і дозволяючи культурам рости кілька років до того, як родючість ґрунту вичерпалася [18,с.244]. Гуцули обертали свої поля, дозволяючи раніше обробленій землі лежати під паром і відновлювати свою родючість природним шляхом. Ця практика допомогла пом'якшити проблему виснаження ґрунту, хоча періодично розчищати нові поля вимагало значної праці.

Терасування було суттєвою технікою управління крутими схилами Карпатських гір. Гуцули споруджували тераси, зводячи по контурах схилів кам'яні або дерев'яні підпірні стінки. Ці тераси допомагали запобігти ерозії ґрунту та стоку води, створюючи рівні ділянки, де можна було висаджувати культури [11 с. 470]. Терасування не тільки збільшило кількість орних земель, але й покращило стабільність ґрунту та збереження вологи. Ця техніка продемонструвала винахідливість гуцулів у пристосуванні до непростого середовища та максимізації продуктивності сільського господарства.

Різноманітність культур була ще одним ключовим аспектом гуцульського сільського господарства. Щоб зменшити ризик втрати врожаю через шкідників, хвороби чи несприятливі погодні умови, гуцули вирощували різноманітні культури. Крім основних культур — картоплі, жита, вівса, ячменю — вирощували також боби, горох, капусту та різні трави [31,с.120]. Ця різноманітність забезпечила більш збалансований раціон і забезпечила захист від потенційної втрати будь-якого врожаю. Це також дозволило гуцулам ефективно використовувати свої обмежені орні землі, вирощуючи сільськогосподарські культури, пристосовані до різних типів ґрунтів і мікроклімату.

Звичаї землеробства гуцулів глибоко увійшли в їхній общинний спосіб життя. Сільськогосподарська діяльність часто організовувалась і виконувалась колективно, коли сім'ї та сусіди допомагали один одному під час посіву та збирання врожаю. Це почуття співробітництва громади було життєво необхідним для виконання трудомістких завдань, яких вимагали їхні методи землеробства [22, с.59]. Громадська праця поширювалася на підтримку спільної інфраструктури, такої як терасові поля, іригаційні системи та стежки. Колективні зусилля не лише

підвищили продуктивність сільського господарства, а й зміцнили соціальні зв'язки та взаємопідтримку в гуцульських селах. Сільськогосподарські звичаї гуцулів до 1939 року характеризувались адаптацією до гірського середовища, залежністю від натурального господарства та сильним почуттям спільної співпраці.

Сільськогосподарські практики:

На сільське господарство гуцулів глибоко вплинули географічні та кліматичні умови Карпат. Складне середовище вимагало розробки інноваційних та адаптивних методів ведення сільського господарства для підтримки їхніх громад. У цьому розділі розглядаються різні аспекти сільського господарства Гуцульщини, зокрема натуральне господарство, підсічно-вогневе землеробство, терасування, різноманітність культур і роль громади в сільськогосподарській діяльності.

Сільське господарство гуцулів стримувало гірський рельєф, що обмежувало кількість орних земель. Незважаючи на ці виклики, гуцули розробили адаптивні методи сільського господарства, щоб підтримувати свої громади. Основою гуцульського сільського господарства було натуральне господарство. Круті схили та кам'яністі ґрунти робили велике землеробство недоцільним, тому гуцули зосереджувалися на вирощуванні витривалих культур, таких як картопля, жито, овес, ячмінь. Ці культури добре пристосувалися до суворих кліматичних умов і низької якості ґрунту Карпат [20,с.112]. Одним із традиційних методів, яким користувалися гуцули, було підсічно-вогневе землеробство, коли лісові масиви розчищали шляхом вирубування та спалювання рослинності для створення тимчасових полів [20,с.78]. Цей метод збагачував ґрунт золою, роблячи його більш родючим на кілька років, перш ніж поживні речовини вичерпалися, що призвело до необхідності ротації полів. Для боротьби з ерозією ґрунтів і максимального збільшення орних земель гуцули будували тераси на схилах гір. Ці тераси допомагали утримувати ґрунт і воду, роблячи сільське господарство більш стійким у високогірному середовищі [4,с.94] Іншим важливим видом господарської діяльності гуцулів було тваринництво, яке забезпечувало їх їжею,

одягом і товарами для торгівлі. Гірські пасовища були ідеальними для випасу худоби. Вівчарство та козівництво мало особливе значення через пристосованість тварин до гірської місцевості. Вівці давали вовну, молоко і м'ясо, а кози цінувалися за молоко і здатність пастися на рідкій рослинності [8,с.56]. Окрім овець і кіз, гуцули розводили також велику рогату худобу та коней. Велику рогату худобу в основному тримали для отримання молока та м'яса, тоді як гуцульські коні, витривала та витривала порода, були необхідними для транспортування та сільськогосподарських робіт [4, с.145].

Лісове господарство було важливою галуззю для гуцулів, які жили в густо лісистих районах Карпат. Ліс був важливим ресурсом для будівництва, палива та торгівлі. Заготівля деревини передбачала вирубку дерев і транспортування колод до лісопилок або до річок для транспортування вниз за течією. Гуцули розвивали спеціалізовані навички лісозаготівлі, користуючись знаряддями й технікою, що відповідала їхньому середовищу [15,с.25]. Виробництво деревного вугілля Ще одним ключовим видом діяльності було виробництво деревного вугілля, коли деревину перетворювали на деревне вугілля в традиційних земляних печах. Деревне вугілля було важливим джерелом палива як для місцевого використання, так і для торгівлі, особливо в залізобробній промисловості в сусідніх регіонах [13,с.280]. Ремесла та кустарні промисли. Гуцули були відомі своєю майстерністю, виробляючи широкий спектр виробів ручної роботи, які були практичними та мистецькими.

Деревообробка була основним ремеслом гуцулів, які створювали вигадливі різьблені предмети побуту, меблі та релігійні артефакти. Їхні вироби з дерева часто прикрашалися традиційними мотивами та символами, що відображало їхню культурну самобутність [6,с.57]. Іншим важливим ремеслом було ткацтво, гуцульські жінки виготовляли барвисті ткані тканини, килими та одяг. Вовну з їхніх овець пряли і фарбували природними барвниками, створюючи тканини, які мали функціональний і декоративний характер [17,с.94]. Гончарство та кераміка також були визначними гуцульськими промислами. Використовуючи місцеву глину, гуцульські гончарі виготовляли різні предмети побуту, зокрема горщики,

тарілки, кахлі, часто прикрашені традиційними візерунками та поливою [8,с.111]. Торгівля відігравала вирішальну роль в економіці гуцулів, дозволяючи їм обмінювати надлишки товарів на речі, які вони не могли виробити на місці. Ринкова діяльність була життєво важливою стороною їх економічного життя. Гуцули брали участь у місцевих і регіональних ринках, де торгували продуктами сільського господарства, худобою, ремеслами, лісовими товарами. Ці ринки сприяли обміну товарами всередині гуцульської громади та з сусідніми регіонами [8, с.117].

РОЗДІЛ II. Гуцули Верховинщини у боротьбі за національні і соціальні права.

2.1 Роль опришківства в боротьбі за національні та соціальні права на Гуцульщині та інших регіонах

У боротьбі за свої національні і соціальні права гуцули використовували різноманітні форми і методи. Одній із найпоширеніших форм боротьби проти польського панування і визискування було опришківство. Зародилося в XVI ст. як форма непокори і метод боротьби з польськими панами та жидами.

Найвищою епогею опришківство досягло XVIII ст., коли ватажком опришків став Олекса Довбуш (Олекса Васильович Довбушук) із Печеніжина.

Опришківство досліджували багато істориків. Нижче я хочу навести дослідження опришківства, мало кому відомого гуцульського історика з с. Ільці Ю.Д. Гулюка. Подібне дослідження Гулюка можна знайти в книжці «Жаб'є»

Історія Олекси Довбуша, на разі досить відома, але що ж відбувалося далі. Після смерті Довбуша опришківство не припинилось. Перше місце серед опришків зайняв Василь Барак з Дори. Як знаємо, він був при смерті Довбуша а Космачі. Потім перебрався на Молдову (по дорозі в Жаб'ю перемовив і забрав із собою жінку одного газди) і там п'ять чи шість ліг господарював і жив зі стрілецтва. Але згодом відкрилося, що він опришок, його арештували. Він утік і знову став опришкувати. Спершу ходив по Молдові і Закарпатським підгір'ю, потім робив напади на галицькім боці, особливо на жидів. Зловлено його в 1754 році в Ясенові і віддано під суд. Судили в Станіславові. Діяльність опришків пов'язана не лише з Верховинщиною чи Гуцульщиною взагалі. Про них відомо і на Бойківщині. Зокрема Болахіщина пов'язана з героїчним і романтичним життям Олекси Довбуша, його брата Івана, Василя Баюрака та Івана Бойчука. Про це свідчать бубніські скали Дорбуша в околицях Болехова Долини. Прикарпатський історик Володимир Грабовецький у своїх монографіях [3,с.187] датує цей період вереснем 1744 року, коли Довбуш ішов до брата Івана, з яким колись посварився,

під Турку та Дрогобич (на Болехівщині діяв, як відомо, Іван Довбуш - брат Олекси). Після трагічної смерті О Довбуша в серпні 1745 року в Космачі справу його продовжив Василь Баюрак і Федір Горпиняк. Весною 1750 року, подолавши значну відстань через ліси і гори, вони прибули під Долину, однак у місто не входили, бо тут виявилась залога жовнірів.

Отже, Дослідження опришківства на Гуцульщині та в інших регіонах показує, що ця форма боротьби була широко поширеною у XVI-XVIII століттях. Опришківство виступало як прояв національної та соціальної непокори проти польського панування і визискування. Найбільш відомим ватажком опришків був Олекса Довбуш, але після його смерті рух не згас і продовжився під керівництвом інших лідерів, таких як Василь Барак та інші. Опришківство виявилось активним явищем не лише на Гуцульщині, але і на Бойківщині та інших територіях. Його вплив і поширення підтверджується архівними та історичними джерелами, які свідчать про рух опришків на цих теренах. Таким чином, опришківство відіграло важливу роль у боротьбі за права та свободу гуцульського народу та інших етнічних груп, що проживали на Західних теренах України.

2.2. Роль та діяльність Української радикальної партії та її членів у боротьбі за соціальні та національні права гуцулів в Галичині до 1939 року.

Радикальна партія з початку ХХ ст. і до 1939 року відіграла визначну роль в організації горян на боротьбу за свої соціальні і національні права. В її рядах були гуцульські просвітителі П. Шекерик-Докиків, Ю. Гулюк, Я. Невестюк, К. Трильовський, О. Манчук, а також жителі Жаб'я і навколишніх сіл: Д. Мартищук, Д. Будзанович, Ф. Будзанович, М. Слюсарчук, Михайло Гапчук і багато інших. Ці люди не боялися переслідувань і арештів з боку польської влади, ставали на захист прав горян. Члени радикальної партії були членами «Просвіти», читалень.

Від імені Української радикальної партії П. Шекерик-Доників, [3, с. 135], який був активним членом цієї політичної організації, вів агітацію під час виборів за адвоката К. Трильовського, котрий був двічі обраний послом до австрійського

(Віденського) парламенту, а в 1913 році - до Галицького крайового сейму. Тай сам П. Шекерик-Доників був обраний послом Галицького крайового сейму від УРП (УСРП). 1 липня 1927 року в Жаб'ю відбулися збори радикалів організовані послом Петром Шекериком-Дониковим, де було присутніх 400 чол. На зборах промовці говорили про потребу закладання різних шкіл, читалень «Просвіти», «Лугів», «Селянських спілок і кооперативів», укріплення берегів Черемошу та про вирішення інших господарських питань і титань культурнопросвітницької роботи. Збори схвалили діяльність радикальних послів у парламенті. Аналогічні питання піднімалися на конференції УСРП в Косові 18 липня 1928 року.

У серпні-грудні 1928 року в селах Ясенів Горішній, Устеріках та інших селах Верховинщини і Гуцульщини відбулись збори, на яких П. Шекерик-Доників та інші послы виступали зі звітами про діяльність посольського клубу УСРП. Щоб завоювати довір'я виборців, Шекерик широко окреслив діяльність членів партії, доводив, що заслугою радикалів є вироблення проекту закону про зменшення податків, що вони домоглися амністії, стараються домогтись згоди уряду на прийняття Ловецького уставу, Земельної реформи, дбають про забезпечення людей від шкод диких звірів. Збори, як правило, закінчувалися закликком до селян вступати в кооперативи, бути активними членами «Просвіти». Якби-то так наші нинішні депутати Верховної Ради України їздили селами і звітували про роботу! Але цього не буде, бо вони прийняли такий закон про вибори народних депутатів, який віддаляє їх від народу і ні до чого не зобов'язує. Наприкінці ХІХ ст. селянський рух набув нових форм - скликання віче (зборів, сходів), які стали масовим явищем. Перше селянське віче у Галичині відбулось у Жаб'ю і 6 вересня 1895 року. У віче взяло участь 1500 мешканців.[16,с. 56]

Віче, не дочекавшись комісії зі Львова, яку їм обіцяв Галицький намісник, обрало трьох уповноважених. Антона Сенятовича, Юру Гаврищука та Дмитра Германюка, аби вони представляли інтереси селян Жаб'я в уряді, 6 жовтня 1895 року делегати віче вручили скаргу заступнику Галицького намісника у Львові і, не дочекавшись відповіді та не задовільнившись улесливими обіцянками, відправились до Відня, де їх прийняв міністр. Визначну роль в піднесенні

національної свідомості селян відіграла на Верховинщині, тай і по всій Гуцульщині «СІЧ» [6,с.85]. Як відомо з історичних джерел, фізкультурно-спортове товариство «СІЧ» було засноване адвокатом доктором К.Трильовським в с. Завалля Снятинського повіту у травні 1900 року. Товариство збуджувало приспану національну свідомість та кликало до організації гуцулів, до поширення серед цього плем'я українців почуття національної гордості, допомагало знайти своє національне «Я» у великій українській родині, яка перебувала у колоніальному ярмі. Товариство «СІЧ» навчало своїх членів та виховувало молодь бути ідейними борцями за долю України, воно вселяло в гуцулів віру у прийдешні кращі часи нашого народу і держави. Першу «СІЧ» у Жаб'ю заклали 1 січня 1903 року Павло Лаврук і професор Яків Голота, а її кошовим і головним натхненником став Юра Соломійчук-Юзенчуків, людина безмежно віддана українській справі. Головним організатором «СІЧей» по всьому верховинському краю був Петро Шекерик-Доників. Він заснував товариства «СІЧ» у Головах, Красноїллі, Перехресному, Устеріках, Криворівні. В 1914 році він зорганізував набір добровольців до Легіону Січових Стрільців (УСС). Тут треба знати, що ще на перших порах існування «СІЧей» гуцулів найбільше притягала їх зовнішня, декоративна сторона. Вони гаряче любувалися мальовничістю січової ноші. Взагалі «СІЧі» були організовані за традиціями Запорізької Січі та козацтва. На чолі «СІЧі» стоїть кошовий. Потім ішли: осавул, писар, скарбник, обозний, чотар. Кожен січовик носив через плече стрічку темно-малинового кольору. Кошовий носив синьо-жовту стрічку, решта - по чину. Обов'язковим атрибутом січовика був топірець і народний (гуцульський) одяг свого села. На капелюсі або шапці - червоне перо, прикріплене восьмикутною січовою металевою зорею. Кожен січовик носив медалі з погруддям Т. Шевченка. Отож все це, в поєднанні з гуцульським одягом, наче навмисно вигадано для гуцулів і становило захоплюючу красу, «СІЧі», за їх бунтарський самостійницький дух, завзято переслідувала австрійсько-польська адміністрація на чолі з Галицьким намісником графом А.Потоцьким.

Після завершення діяльності «СПЧі», друкованим органом луговиків був часопис «Вісті з Лугу», У Жаб'ю місцевий осередок «Лугу» був заснований в 1930 році, про це, у своїй монографії згадував О. Тимчишин. Членами товариства були молоді хлопці: Василь Юрійович Зітинюк (Сачуків), Василь Зеленчук (Пільган), Танасій Данчук, Василь Зітинюк (Пільгенчуків), Іван Федорович Філіпчук (Видачуків), Бурдинів, Полагнин, Сінітович, Василь Міхалив, Хімчак, Микола Скуматчук, орати Віндики, Юрій Додюк та інші. Загалом осередок нараховував біля 20 членів. Усі, хто був членами «Лугу», ненавиділи окупантів. Луговики брали участь у виборах до польського сейму, ставили концерти в Народному домі, проводили збори, військові управи (польові заняття, стрільби тощо). В 1931 році в колах радикальної партії виникла думка зорганізувати молодь у спортове товариство під назвою Союзу Поступової Молоді імені М. Драгоманова - «Каменярі».

При товаристві існував драмгурток, який 30 серпня 1936 року показав у Косові другу дію вистави «Довбуш» Г.Хоткевича. В Стебнях товариство «Каменярі» існувало від середини 1933 року. Цей осередок був дуже активний і скоро зайняв друге місце серед товариств «Каменярі» Косівського повіту. Своїми силами осередок влаштував концерт на честь М.Драгоманова, поставили три вистави, дві товариські забави. Осередок мав власну бібліотеку з фондом 129 книжок. Бібліотека передплачувала періодичну пресу: «Каменярі», «Громадський голос», «Наш прапор», «Комар», «Рідну мову». Активними діячами цього осередку були К.Дуленчук, Іван Жикаляк, Іван Яновський, Іван та Григорій Феркаляки, Григорій Лаб'юк, Т. Бельмега, Онуфрій Шикман. Осередок товариства в с. Устеріки заснований влітку 1935 року. До складу управи осередку ввійшли: Михайло Савицький, Федір Бельмега, Олекса Бельмега, Михайло Бельмега.

Біля витоків жіночого руху в Галичині стояла сестра Михайла Павлика, палка патріотка-гуцулка Анна Павлик. Жіноче пробудження на Верховинщині припадає на 30-ті роки ХХ ст. Жінки почали боротися за свої соціальні і національні права. Ось журнал «Жіноча доля» за серпень 1932 р. подає такі дані:

«Дня 19.VIII у Жаб'ю відбулась анкета у справі заложення тут гуртка «Союзу українок». Присутніх 20 - переважна більшість старшого жіноцтва. Реферат про вагу організації жіноцтва «про діяльність «Союзу українок» і його суть» виголосив В.Ласовський [12,с.17].

2.3.Репресії та висилка горян Гуцульщини до Сибіру у 40х роках ХХ століття.

В 40-50-х роках ХХ ст. з Гуцульщини за неповними даними було вивезено сотні людей до Сибіру, немало учасників УПА було засуджено по ст.54 Кримінального кодексу СРСР Особливими трійками. Лише з Жаб'євського району було вивезено понад 1500 осіб, засуджено Особливими трійками за участь у визвольних змаганнях 350 осіб. Не всі повернулися з висилки і тюрми.

Вічна їм пам'ять. Хай чужа земля буде їм пухом. Нижче наведено декілька розповідей учасників тих подій, які зібрав і опрацював автор. Ці розповіді були надруковані в районній газеті «Верховинські вісті» у 2004 році.

РОЗПОВІДЬ «РІДНІ ВУГЛИ ЦУЛУВАЛИ»

Спогади сестер Марії Федорівни Ванжурак (Будзанович) про висилку їх сімей, інформація з сімейного архіву.

З давних часів Гуцульщина славилась своїми роботящими, гостинними людьми, багатьох з яких, на жаль, жахлива доля загнала на далекі Сибіри. Я дивлюсь на одну з таких дочок рідної Гуцульщини і України, життєрадісну, завжди оптимістично настроєну жінку і не вірю, що вона стільки пережила у своєму молодому, юному житті. Я глибоко переконаний, що Господь Бог опікувався цією людиною і її сім'єю. При згадці про ті часи в її глибоких карих очах появляється смуток, а на чоло набігає хмаринка задуми. Марія Федорівна з болем у серці згадує:

«Моя сім'я, де я народилась і виросла, була справді українською не тільки за формою, але й по духу. Мій батько Будзанович Федір Іванович, будучи на службі в австрійській армії, в 1914 р. добровільно зголосився в Українські Січові стрільці. Їхня сотня стояла в обороні цілий рік на горі Маківка. Одного разу,

розповідав батько, вночі він спустився до річки набрати води. Російські вояки, які стояли по той бік річки, побачивши людину на протилежному березі, почали стріляти. Федір Іванович переcheкав у воді, поки росіяни перестануть стріляти, виліз із річки і по-пластунськи доліз до своїх окопів. Через кілька місяців російське командування підтягнуло велике підкріплення і з боями взяли гору Маківка.

Січові стрільці повернулись додому. Повернувшись у рідні гори, тато одружився з бідною дівчиною Василюю Готич. Батько брав участь у політичному житті краю як член радикальної партії. В молодій сім'ї народились дві дівчинки та три хлопці. Після німецької окупації, коли на Західній Україні почала боротьбу за національне визволення УПА, радянська влада почала репресивні дії проти мирного населення. 25 березня 1946 року прийшли до нас оперативники і забрали мого батька, маму і мене. З собою нічого не дозволили взяти, лише те, що було на нас. Привезли у Жаб'є. Звідти нас, уже більше, повезли машинами в Коломию. Там нас тримали 2 тижні. Потім загрузили в товарні вагони і повезли аж у Вологду. Там на пересилці ми жили впроголодь один тиждень. Звідти нашу сім'ю повезли у Няндом.

Тут спецпоселенці (як нас називали) працювали в кам'яному кар'єрі. Праця важка, виснажлива. Не для жіночих рук. Нам би кохати, дітей родити і бавити їх, а не в кам'яному кар'єрі працювати. Відтак нашу сім'ю перевезли у Шожму, де всі ми працювали на лісоповалі. Батьки тут збудували дім, обзавелись господарством. По всьому Сибіру, Далекому Сході, Комі українці приживались, обзаводились господаркою. Така була наша тяжка доля. Скільки там залишилось українських людей, які спочивають у сирій, холодній і непривітній сибірській землі. Незважаючи на всі біди і злигодні, нашу сім'ю тривожили сумні думки про моїх трьох братів, які залишились на рідній, милій серцю, Гуцульщині. Всі три брати Будзановичі: Іван (1926 року народження), Дмитро (1929 року народження), Юрій (1931 року народження) були в УПА. Там вони склали голови за незалежність нашої України. Тяжка, сумна ця звістка була для нашої родини. Та як би тяжко не було, на чужині ми не втрачали надії на повернення до рідного дому, до рідного

порогу. І такий час настав після смерті Й. Сталіна. Звільнили нас у 1955 році. Повернулись ми у Бистрець, додому. Радості нашій не було меж. Це пусте, що ми повернулись у пусту хату (слава Богу, хоч збереглась), бо все наживається. Ми були вільні і вдома. Ми цілували свої пороги і вугли. Ми впали на коліна і молились Богу, що він допоміг нам уздріти свою милу хатку, свою прекрасну Гуцульщину, свою неньку-Україну. Батько й мама повернулись до Бистриця, а я ще залишилась. Мені не було дозволено виїжджати з Сибіру. Але Господь був і є милостивий до мене. Через пів року приїхав до мене хлопець з Бистриця Іван Матвійович Ванжурак. Там ми одружились. Мене звільнили і ми приїхали додому. Народили і ваховали дві донечки, маємо внуків і правнуків. Я все життя вдячна своєму чоловікові за такий вчинок і любов до мене».

Ось така сумна розповідь цієї натруженої важкою працею і літами, але сильної духом, жінки. Люди старшого покоління розповідали, що її три брати-соколи, перебуваючи в УПА, не воювали з мирним населенням. В крайньому випадку автор цих рядків не чув жодного слова, щоби федічкові хлопці (так у селі звали Будзановича) в УПА комусь з односельчан чи жителів навколишніх зіл зробили щось зле. Мир праху їхньому.

РОЗДІЛ III. Культурне і духовне життя на Верховинщині до кінця і половини 20 століття

3.1. Вплив політизації на розвиток культури та освіти Гуцульщини в XIX - першій половині XX століття.

На розвиток культури краю в XIX - | половині XX ст. мала значний вплив політизація суспільного життя населення. Саме на рубежі XIX-XX ст. народ Галичини став пробуджуватись з летаргічного сну, в якому він перебував століттями під гнітом поляків, а потім австрійців з поляками. На початку XX ст. господарське, суспільно-політичне і духовне життя людське значно ускладнилось. Лише ті народи світу, які зуміли істотно підняти свій освітній рівень і рівень науки, були здатні належно відповісти на виклик часу, який вимагав якомога швидшого перетворення архаїчного, аграрного суспільства в модерне (оновлене) індустріальне. Усі інші народи були приречені на відсталість. Тому Галичина, як сировинний придаток імперії, в тому числі і Верховинщина, були приречені на ту відсталість, оскільки освітній рівень гуцулів, які роками експлуатувались, поневолювались чужоземними загарбниками, був досить низьким. Це підтверджує В. Шухевич, який вказує, що число неграмотих у тих селах - 92,7%. Як бачимо з таблиці №6, лише 35,7% дітей шкільного віку відвідували школу. Ці дані підтверджує П.Арсенич: «Понад 90% гуцулів були неписьменними». Безумовно, що брак було вчителів, а ті, що були, перебували під пильним оком поліції. В Криворівні, наприклад, вчителем у 1898-1900 роках працював громадський діяч і етнограф Лука Гарматій. Педагог навчав грамоти не тільки дітей, але й заохочував і дорослих [15 с. 280]. Особливо напружено спочатку складались відносини вчителя із громадськістю у віддалених гірських селах Гуцульщини. Місцеві мешканці вважали школу за лихо, яке «пани» придумали їм на згубу. Іноді вони вдавались і до таких відчайдушних кроків, як підпал шкільного будинку. Гуцули не були зацікавлені в навчанні своїх дітей. Цьому сприяли і вчителі. Гуцул давав учителеві барана за те, щоб дитина не ходила до школи. До речі, про це свідчила архівних сімейний записках моя прабабуся, Мартищук К.1, яка розповідала, що її мати дала вчителю барана, щоб дочка не

відвідувала школу. Треба було працювати, а не ходити пустош. Отже одного барана батьки давали вчителеві, а «другого» - залишали вдома.

Гірська карпатська земля тяжка до роботи, пісна і камениста. Треба дуже багато докласти праці, аби вона дала віддачу. Але цього недостатньо, якщо слугуватися старими предвічними дідівськими методами господарювання, не запроваджувати передовий світовий досвід. Саме цьому, останньому, було підпорядковане відкриття у 1937 році в с.Жаб'є Рільничої школи. Цей заклад був створений для того, щоби навчити гуцулів вести раціональну господарку, набути конкретних навиків у землеробстві, тваринництві, у переробці продукції. Вчилися тут хлопці від 17 до 24 років з усієї Галицької Гуцульщини. Школа була однорічною, тобто навчання тривало одинадцять місяців: від 15 січня до 15 грудня. Плата за навчання становила 30 зл. рин. і 10 зл. рин. - вступний внесок. Дирекція школи забезпечувала учнів інтернатом, харчуванням і всім необхідним. Оскільки школа була відкрита Товариством Приятелів Гуцульщини, то здібні учні могли одержувати стипендію. Крім того, стипендію могли тризначати на прохання батьків учні, сільські громади, повітовий уряд. При школі було рільниче господарство (учгосп) площею 45 моргів, де учні проходили практику. Крім того, в школі викладали релігію, польську мову, історію Польщі, математику, землеробство, тваринництво, відомості з права і природи, кооперативну справу. Випускник Рільничої школи 1937 року, нині покійний Д. Дідушко згадував, що кожен, хто навчався в цій школі, а вона зробила три випуски і в 1939 році припинила своє існування, дуже дорожив можливістю узяти для себе найнеобхідніші знання, набути потрібні навички ведення приватного господарства у гірських умовах Карпат.

Політичні процеси XIX – першої половини XX століття мали глибокий вплив на розвиток культури та освіти Гуцульщини. Цей період позначений активізацією національної свідомості, політичною мобілізацією та соціальними змінами, що безпосередньо впливали на культурне та освітнє життя регіону.

Політизація та культурний розвиток. Події "Весни народів" 1848 року стали потужним стимулом для підвищення національної свідомості на Гуцульщині.

Участь гуцулів у революційних подіях цього періоду стала поштовхом до активізації культурного життя. Відродження інтересу до народних традицій та мистецтв стало важливим аспектом цього процесу. Гуцульські майстри відроджували й розвивали традиційні форми мистецтва, такі як різьблення по дереву, вишивка та кераміка, які ставали символами національної ідентичності.

Значну роль у збереженні та популяризації гуцульської культури відігравали етнографи та фольклористи. Володимир Гнатюк, один з найвідоміших дослідників цього періоду, присвятив значну частину своїх робіт дослідженню культури Гуцульщини. Його монографія "Гуцульщина" [9,с.111] документувала численні аспекти життя та традицій гуцулів, сприяючи їх популяризації не лише в Україні, але й за її межами. Іван Франко також робив значний внесок у дослідження та популяризацію гуцульської культури. Його праці про культуру і побут гуцулів [15,с.26] стали важливим джерелом інформації про цей регіон.

Політизація також сприяла появі нових культурних ініціатив. Наприклад, створення культурних товариств, таких як "Руська бесіда", допомагало об'єднувати місцеву інтелігенцію та активістів, сприяючи розвитку літератури та мистецтва. Вони організовували літературні вечори, виставки та інші культурні заходи, які стали платформою для обміну ідеями та розвитку національної культури.

Освітні зміни під впливом політизації. Освітні реформи, що мали місце в другій половині XIX століття, також зазнали значного впливу політичних процесів. Заснування народних шкіл стало важливим кроком у підвищенні рівня освіти серед гуцулів. Хоча ці школи часто мали обмежені ресурси і надавали лише початкову освіту, вони були важливим кроком у боротьбі з неписьменністю.

Значну роль у розвитку освіти на Гуцульщині відіграла організація "Просвіта", заснована в 1868 році. Вона активно займалася освітньою діяльністю, організовуючи курси, бібліотеки та читальні. Товариство "Просвіта" стало важливим інструментом у підвищенні рівня грамотності та загального освітнього рівня серед гуцулів. Наприклад, діяльність Михайла Грушевського, відомого українського історика та громадського діяча, сприяла активізації діяльності цієї

організації на Гуцульщині. Грушевський активно підтримував освітні ініціативи та сприяв поширенню української мови та культури [41,с. 89].

На початку ХХ століття на Гуцульщині також почали з'являтися середні школи, що надавали можливість отримати більш ґрунтовну освіту. Це дозволяло молоді продовжувати навчання у вищих навчальних закладах, що сприяло підвищенню освітнього рівня та формуванню нового покоління інтелігенції. Активізація політичної діяльності в цей період сприяла поширенню ідеї національного відродження, що відбивалося у змісті навчальних програм та позакласній діяльності учнів.

Політизація Гуцульщини в ХІХ – першій половині ХХ століття мала вирішальний вплив на розвиток культури та освіти регіону. Зростання національної свідомості та активізація політичної діяльності сприяли збереженню та відродженню народних традицій, підвищенню рівня грамотності та загального освітнього рівня серед місцевого населення. Важливу роль у цих процесах відігравали культурні та освітні організації, а також діяльність видатних діячів, таких як Володимир Гнатюк, Іван Франко та Михайло Грушевський. Ці процеси заклали міцні основи для подальшого культурного та освітнього розвитку Гуцульщини у наступні десятиліття.

У контексті політизації культурні ініціативи та освітні реформи стали важливими інструментами для формування національної ідентичності та підвищення соціальної мобільності гуцульського населення. Незважаючи на труднощі та обмеження, що супроводжували цей процес, результати політизації мали тривалий та позитивний вплив на розвиток Гуцульщини до 1939 року.

3.2. Розвиток гуцульської культури та літератури в Карпатах у першій половині ХХ століття.

У першій половині ХХ ст. на Верховинщині набуває розвитку українська література. Тому сприяли приїзду у цей край титанів української літератури, а з другого боку - пробудження національної свідомості місцевого населення.

І.Я. Франко вже впродовж 1901-1914 рр. відпочивав у Карпатах. Село, де, за словами письменника, «менше шуму, грому, Біганини, яке напувало душу спокоем, тихою красою...», сподобалось І. Франкові. Спочатку І. Франко жив у гуцула Проця Мітчука, якого називали Знахарем. бо він умів лікувати людей і тварин, знав і шанував гуцульську старовину. В 1906 році Франко переселився із Заріччя на лівий берег Чорного Черемошу і жив у Василя Якіб'юка-Івандюка, відомого різбяр, доброго знавця народної медицини і фофотографа-самоука. Частим гостем був письменник і в домі прогресивного діяча, священника, доброго знавця звичаїв і побуту гуцулів о. Олекси Волянського, який був парохом у Криворівні з 23 жовтня 1893 року по 10 лютого 1923 року. Він написав спогади про І. Франка, в яких відзначав, що поява в неділю на Службі Божій Івана Франка і Грушевського робила велике вражіння на гуцулів, які з ще більшою пошаною ставились до них за те, що не встидалися стояти в церкві між простими господарями і слухати разом з ними Службу Божу. Дуже багато для пропаганди гуцульського фольклору зробив секретар і Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові, директор видавничої спілки і редактор «Літературно-наукового вісника» Володимир Михайлович Гнатюк. Він займає почесне місце в пантеоні діячів вітчизняної культури. Це видатний український вчений революційно-демократичного напрямку, відомий етнограф, мовознавець, публіцист, перекладач, журналіст.

Найбільш цінним в його науковій спадщині є фольклорні праці. Зокрема - це «Писемні новотвори в українській народній словесності» і «Пісні про покритку, що втопила дитину». Перша стаття розглядає і подає гуцульські та еміграційні пісні, в яких емігранти тужать за батьківщиною і викриваються причини тої еміграції. В другій статті автор подає багато теоретичних узагальнень соціального плану життя українського народу. Для Гуцульщини В. Гнатюк дорогий тим, що він збирав гуцульський фольклор і залучав до цієї справи вчителів, громадських діячів і навіть селян. Є підстави вважати, що В. Стефаник був у Довгополі в 1901 році й зустрічався з Лесею Українкою. В листі від 27 серпня 1901 року Леся Українка писала О. Кобилянській, що за три дні виїжджає з Буркута, пробуде

кілька днів у Довгополі і Вижниці. «Десь дорогою сподіваюсь бачити Стефаника, бо писав, що хотів виїхати кудись, попросив мене, аби побачитись». У період перебування Лесі Українки в Буркуті вона багато працювала над творами «Одержима», «З пущі». З-під її пера у цей час виходить ряд поетичних творів: «Чом я не можу злинути в гору», «Віче», «Мрія далекая, мрія минулая», «Ой, як тяжко тим шляхом ходити», «Уста горять», «Він навіки загинув», «Квіток, квіток, як можна більше квітів» та інші поезії увійшли до ліричного циклу, написаного тут, у Карпатах, та присвяченого пам'яті С. Менжинського.

Також, на цей період припадає розквіт таланту місцевих письменників-самоуків, громадських діячів Петра Шекерика-Доникова, Онуфрія Манчука. Тут здобув натхнення на творчу працю польський письменник Станіслав Вінценз, що народився і виріс на Гуцульщині, писав про Гуцульщину. Вагомий внесок у літературну спадщину гуцульського народу і України в цілому вніс мужній син Гуцульщини Онуфрій Манчук. Будучи обдарованим від Бога, цей газда з-під Кринти залишив нащадкам збірку оповідань, написану каб'євським діалектом - «Жеб'ївські новелі». До численних парадоксів нашої культури належить і той, що Станіслава Вінценза значно краще знають за кордоном, ніж на Україні, зокрема на гуцульщині, якій він віддав весь свій талант письменника і вченого.

Серед славних імен видатних діячів української культури Гнатові Мартиновичу Хоткевичу належить одне з найпочесніших місцьробітничий театр, який об'єднував півтори сотні робітниць і робітників, і поставив за 4 роки 52 спектаклі. В 1905 році робітничий театр припинив свою діяльність, бо у Російській імперії вибухнула перша революція (1905-1907). За активну участь у революційних подіях (голова страйкового комітету) Г.Хоткевича розшукує поліція. Твори з життя гуцулів принесли Хоткевичу найбільшу популярність. Живучи серед гуцулів, Хоткевич помітив їх природні артистичні здібності і у нього виник задум створити народний гуцульський театр, який би пропагував культуру і побут віками поневолених горян. Навесні 1910 р. Хоткевич стає режисером аматорського гуртка при спортивно-пожежному товаристві «Січ» у селі Красноїлля. Діяльність театру припинилась у 1939 році. У постановках Гуцульського театру Г.Хоткевича

здійснено одну з перших спроб вивести на сцену гуцульський фольклор, в т.ч. танцювальний. Керуючись принципом береження фольклорного першоджерела, Г.М.Хоткевич прагнув якнайближче триматися гуцульських танців, пісень, обрядів народних, щоб зберегти те, що за якийсь час перейде тільки в книжки вчених. Як у воду дивився Гат Мартинович, бо вже сьогодні бачимо, що гуцули почали покидати свої звичаї, свою ношу. Дуже прикро мені чути від молодих гуцулів такі образливі слова: «Я не люблю і не хочу носити гуцульський одяг».

У першій половині ХХ століття, до 1939 року, гуцульська культура та література переживали значні трансформації під впливом політичних і соціальних змін. Цей період був часом активного національного відродження, що сприяло збереженню і розвитку гуцульських традицій та народного мистецтва, а також створенню нових літературних творів.

Соціально-політичний контекст. Після розпаду Австро-Угорської імперії та включення Західної України до складу Польщі після Першої світової війни, гуцули стикнулися з новими політичними викликами. Однак, ці зміни також відкрили нові можливості для національного і культурного відродження. Політична активізація місцевого населення підштовхнула до збереження та розвитку культурної ідентичності через мистецтво та літературу.

Відродження народного мистецтва. У цей час особливо активно відроджувалися традиційні гуцульські ремесла. Народні майстри, такі як Василь Девдюк і Юрій Шкрібляк, створювали унікальні вироби, що відображали гуцульські мотиви та символіку. Різьблення по дереву, вишивка та ткацтво стали не тільки засобами заробітку, але й символами національної гордості. Їхні твори здобули визнання як в Україні, так і за кордоном [9,с.116].

Літературний розвиток. Література першої половини ХХ століття відображала дух національного відродження та соціальні зміни. Михайло Коцюбинський, наприклад, у своїй повісті "Тіні забутих предків" (1911) майстерно зобразив побут, традиції та вірування гуцулів, створюючи яскравий літературний портрет гуцульського життя [18, с.35]. Інший значущий письменник, Гнат Хоткевич, у своєму романі "Камінна душа" (1911) досліджував складні

соціальні та психологічні аспекти життя гуцулів, показуючи їхню глибоку зв'язок з природою та традиціями [4,с.83].

Фольклор та етнографічні дослідження. Фольклорні та етнографічні дослідження також відігравали важливу роль у збереженні гуцульської культури. Володимир Гнатюк та Іван Франко продовжували документувати гуцульські пісні, казки, легенди та обряди. Їхні роботи стали важливими джерелами для розуміння та збереження гуцульської культурної спадщини [8,с.90].

Роль культурних організацій. Культурні організації та товариства відігравали важливу роль у розвитку гуцульської культури. Товариство "Просвіта", засноване в 1868 році, продовжувало активно діяти у першій половині ХХ століття, організовуючи читальні, бібліотеки та культурно-освітні заходи. Ці ініціативи сприяли підвищенню рівня грамотності та культурної освіченості серед гуцулів [7,с. 95].

Розвиток гуцульської культури та літератури в Карпатах у першій половині ХХ століття був важливим етапом на шляху до збереження і зміцнення національної ідентичності гуцулів. Політичні та соціальні зміни цього періоду сприяли активізації культурного життя та літературної творчості. Народні майстри, письменники та етнографи докладали значних зусиль для збереження та популяризації гуцульської культури, роблячи важливий внесок у загальноукраїнський культурний контекст.

Завдяки політичній активізації та національному відродженню, гуцульська культура та література зазнали значного розвитку. Це сприяло не лише збереженню традицій, але й їх популяризації та інтеграції у ширший контекст української культури. Відродження народних ремесел, розвиток літератури та діяльність культурних організацій стали важливими факторами, що сприяли піднесенню культурного рівня та національної свідомості гуцулів.

Політична активність цього періоду, поєднана з культурними ініціативами, створила умови для відродження та збереження гуцульської ідентичності. Народні майстри, такі як Василь Девдюк та Юрій Шкрібляк, зіграли ключову роль у відродженні традиційного мистецтва, що стало символом національної гордості.

Літературні твори Михайла Коцюбинського та Гната Хоткевича сприяли популяризації гуцульської культури та зміцненню національної ідентичності.

Таким чином, розвиток гуцульської культури та літератури у першій половині ХХ століття, до 1939 року, став значущим етапом у збереженні та зміцненні національної ідентичності гуцулів, що мало довготривалий вплив на культурний розвиток регіону та України в цілому.

Катерина ВОЛИНЮК з Красника (сімейний архів)

СПІВАНКА ПРО ЖИТЕ

Єкі люди усі файні, усі си будують,
 Довго в хаті ни нажиют, лиш си набідуют.
 Лише хату повбирают, лиш би у ній жити,
 А то треба умирати тай її лишети.
 Я так житем фудуливси, як той багачь воли,
 Та я гадав, шо стареньким ни буду ніколи:
 Так це жите переходи, єк та одна днина.
 Здає ми си, шо то вера я ше був дитина.
 Здає ми си, шо то вчера я в мамки баривси,
 Та за своїм татом з мамов я ни забаривси.
 Єк я люблю у городі квіточки садити,
 Та ни знаю, ци то дастси до весни дожити.
 Шоб черешеньки зацвили, тай єблучька тоже,
 Буду Господа просити, може, Бог поможе,
 Тай я хожу тай див'юси по світку білому.

3.3. Духовне пробудження Верховинщини: Роль церкви та релігійного життя в розвитку культури та національної свідомості

У контексті духовного пробудження Верховинщини, церква та релігійне життя мають значний вплив на формування культурної ідентичності та національної свідомості. Церковна діяльність не лише відтворює духовні цінності, але й впливає на соціокультурний контекст, що визначає культурний ландшафт регіону, впливає на розвиток мистецтва, літератури та освіти. У першій половині

XX ст. на Верховинщині набуває розвитку українська література. Тому сприяли приїзду у цей край титанів української літератури, а з другого боку - пробудження національної свідомості місцевого населення.

Саме на цей період припадає розквіт таланту місцевих письменників-самоуків, громадських діячів Петра Шекерика-Доникова, Онуфрія Манчука. Тут здобув натхнення на творчу працю польський письменник Станіслав Вінценз, що народився і виріс на Гуцульщині, писав про Гуцульщину. Щодо духовного життя, то Верховинщина не відрізнялась від інших частин Гуцульщини, що були під владою Австро-Угорщини. Для Гуцульщини панівною церквою була греко-католицька. З відомих історичних причин про православну віру тут не відали. Але загальновідомо, що середовище греко-католицьких священиків породило чимало людей, особистостей, які будили гуцульський нарід з вікового «летаргічного сну», пробуджували в горян національну свідомість, національні самопочуття. Осередками духовного життя, національного відродження були церкви, де священики з наказниці могли проповідувати слово Боже й будити гуцулів.

За своєю ментальністю гуцули є дуже набожний народ. А це означає, що гуцули, будучи глибоко віруючими християнами, щонеділі відвідують Храм Божий, щиро моляться і поважають священиків, святкують релігійні свята. Грунтовну характеристику ментальності гуцулів дав парох с.Ільці С. Витвицький в «Історичному нарисі про гуцулів» [10,с.60]. Зокрема він пише, що гуцули схильні до жертвних датків на церкву. Для церковних потреб офірують все, що мають.

До священиків ставляться з довірою і пошанівком. Гуцули є відкритими і не люблять неволі і плаксивості. Незважаючи на свою зайнятість, гуцули не є злостивими до тих, хто їх навчає засад християнства і турбується про їх моральність. Прихильниками інших релігій гуцули не гребують, але дивуючись хрестяться і промовляють: «Цисе фе, цисе погана віра... цисе якийсь фармазин». Надія на порятунок - то чи не найбільший стимул гуцульської набожності. С. Витвицький характеризує гуцулів як з позитивної, так і з негативної сторони. До позитивних рис гуцулів належать гостинність, гонор, гордість за свій народ.

Правда, гордість деколи переростає в пихатість. А що гостинні гуцули, то це визнає кожен, хто звідав їхні околиці. Гуцул є відвертим. І не має підступності. Гуцул завжди веселий, навіть незважаючи на холод і голод. В домі він акуратний, а в убранні навіть вишуканий. Але, на жаль, не бракує і негативних рис, злих. Гуцули не вміють цінувати час. З кожним днем з'являється хіть до взаємних судових процесів, навіть через дрібниці. Від часу напливу жидів дехто з гуцулів марнує свої набутки. Через свою неосвідченість гуцул легко став зухвалим, а ображений кимось, стає дуже мстивим. Гуцули часто ідуть на лжесвідчення і навіть на кривоприсягання. А ось як характеризує ментальність гуцула Роман Кобринський у передмові до фотоальбому «Гуцульщина»: « За своєю натурою гуцул - це свободолюбива людина, що не підлягає чужим впливам. Він діє в границях суспільного і родинного співжиття, по власній волі він не гнеться перед чужими, а його свободолюбивість йде в тарі з одчайдушністю, наполегливістю. Змістом життя гуцула є боротьба, він не поступає біді, не уступає злу. А друга ціха (риса) характеру гуцула - це обов'язок побратимства, чого не зустрінеш в інших частинах нашої Батьківщини. Для духовного відродження горян важливе значення мав такий надзвичайно цікавий і духовно насичений обряд як колядування. Бо колядування - це особливий стан душі. З приходом Різдвяних свят колядникові годі всидіти вдома, якщо він справді є колядником за покликом душі. Колядування - це особлива духовна піднесенність всього ества колядника. Це є Божі посланці і покликані в кожную хату донести радісну звістку про народження Сина Божого Ісуса Христа.

Український письменник Богдан Лепкий писав, що коляда, золотий небесний обруч, один з тих нечисленних, що тримає в купі все, що своє, рідне, власне, святе.

Значна роль церкви у формуванні культурної ідентичності. Цей пункт є важливою та невід'ємною складовою життя багатьох громад та націй. У контексті Верховинщини, церква відіграє ключову роль у збереженні та передачі унікальних культурних традицій та цінностей, які становлять основу для формування ідентичності громадян.

По-перше, церковні обряди, ритуали та свята є не лише релігійними подіями, але й важливими культурними подіями, які об'єднують спільноту навколо спільних цінностей та традицій. Участь у цих обрядах не лише відтворює духовність, але й уміцнює почуття належності до певної культурної спільноти.

По-друге, церковна архітектура та мистецтво відображають духовність та культурні цінності громадян. Храми, ікони, фрески та інші церковні об'єкти не лише є символами віри, але й важливими елементами культурного пейзажу, які надають регіону своєрідного характеру та об'єднують людей навколо спільних цінностей.

По-третє, духовні лідери та духовна діяльність сприяють збереженню та розвитку мови, традицій, звичаїв та інших аспектів культури. Через проповіді, катехізацію та інші духовні практики, церква впливає на свідомість та поведінку людей, сприяючи зміцненню їхньої культурної ідентичності.

Отже, церква відіграє ключову роль у формуванні культурної ідентичності через свою духовну, культурну та соціальну діяльність, що сприяє збереженню та передачі культурних традицій, утвердженню спільних цінностей та підтримці культурного розвитку спільноти.

Вплив релігійних обрядів на національну свідомість. Саме це впливало на формування національної свідомості є невід'ємною складовою культурного та соціального життя спільноти. Релігійні обряди, які відбуваються у церквах та інших святинях, мають значний вплив на сприйняття ідентичності та самосвідомості людей.

Ці обряди, будучи важливими моментами у житті спільноти, об'єднують людей різного віку та соціального статусу навколо спільних цінностей та традицій. Вони створюють почуття єдності та спільності, що є важливим для формування національної свідомості та підтримки культурної спадщини.

Релігійні обряди також відображають культурні та історичні традиції спільноти. Елементи мови, музики, танців та інших аспектів культури вплетаються у ці обряди, що сприяє збереженню та передачі національної спадщини через покоління. Крім того, релігійні обряди можуть мати історичний

або політичний підтекст, що впливає на національну свідомість. Вони можуть відзначати важливі історичні події або сприяти утвердженню національних цінностей та ідеалів.

Отже, релігійні обряди є важливим фактором у формуванні національної свідомості, сприяючи утвердженню культурної ідентичності та підтримці національної спадщини.

Духовне навчання та освіта. У контексті Гуцульщини та Верховинщини до 1939 року, духовне навчання та освіта відігравали значущу роль у формуванні культурного та духовного життя цих регіонів. Парафіяльні школи та духовні семінарії були основними центрами освіти та духовного розвитку для місцевого населення. Вони не лише забезпечували базову освіту, але й виконували функцію збереження та передачі культурних традицій та релігійних цінностей.

Парафіяльні школи надавали дітям можливість отримати базову освіту, включаючи читання, письмо та арифметику. Вони були також місцем, де передавалися традиції та звичаї гуцульського народу через уроки місцевої історії, культури та мови. Духовні семінарії, з свого боку, надавали глибше духовне навчання, а також готували духовенство для служіння у церквах регіону.

У своїх працях Михайло Грушевський та Іван Франко наголошували на важливості освіти для українського народу та його культурного розвитку. Грушевський у своїй "Історії України-Руси" підкреслював значення освіти для національного відродження, а Франко, у своїх літературних працях та публіцистиці, акцентував увагу на важливості самоосвіти та розвитку духовних сил українського народу.

Таким чином, духовне навчання та освіта в Гуцульщині та Верховинщині до 1939 року відігравали важливу роль у збереженні культурної спадщини та національної ідентичності, сприяючи розвитку гуцульської та української культури.

У Верховинщині, традиції та обряди церковного життя впливають на всі аспекти суспільного і культурного життя. Церква, як центр духовності, несе в собі

не лише релігійні аспекти, але і відіграє ключову роль у формуванні культурної ідентичності та національної свідомості.

Церковні обряди, які відбуваються у храмах та на місцевих майданах, стають своєрідним форумом, де люди об'єднуються, щоб святкувати, відзначати важливі події та спільно відчувати духовність. Ці обряди не лише зберігають традиції, але й формують почуття спільності та належності до певної культурної та національної спільноти. Окрім того, церковна архітектура, іконопис, церковна музика та інші аспекти церковного мистецтва відображають культурні та історичні традиції регіону. Вони стають своєрідною культурною спадщиною, яка підтримується та передається з покоління в покоління, сприяючи збереженню ідентичності та самосвідомості народу. Крім того, церква традиційно відіграє важливу роль у сфері освіти та духовного навчання. Парафіяльні школи та духовні семінарії стають місцями, де не лише передаються знання, але й формуються цінності, ідеали та світогляд особистості, що впливає на формування національної ідентичності та культурного розвитку. Таким чином, церква та релігійне життя відіграють визначну роль у розвитку культури та освіти Верховинщини, що впливає на всі сфери суспільного життя. Їхній внесок у збереження культурної спадщини та утвердження національної ідентичності надзвичайно важливий для збереження та розвитку української культури та мовної спадщини.

3.4. Відомі культурні діячі Верховинщини та їхній внесок у національне відродження

Верховинський край, розташований у Карпатах, славиться не лише мальовничими ландшафтами, а й багатою культурною спадщиною. У цьому регіоні проживало багато діячів культури, які зробили значний внесок у національне відродження України. Ці особи своєю мистецькою, літературною та громадською діяльністю відіграли вирішальну роль у формуванні культурної та національної ідентичності українського народу. Ця стаття розповідає про життя та внесок деяких

найвидатніших культурних діячів Верховинщини до 1939 року, дає огляд їхнього впливу на рух національного відродження.

1. Марко Черемшина (1874-1927) Марко Черемшина, народжений Іван Семанюк, був видатним українським письменником і юристом, родом із села Кобаки на Верховинщині. Найбільше він відомий своїми оповіданнями та повістями, в яких яскраво змальовується життя і боротьба гуцулів, корінної етнічної групи Карпат. Для творчості Черемшини характерне глибоке співчуття до простого народу, глибоке розуміння гуцульської культури. Його видатні збірки, такі як «Всеукраїнська пісня» та «Всеукраїнська балада», відзначаються своєю ліричною прозою та соціальним коментарем. Літературна діяльність Черемшини сприяла збереженню та популяризації гуцульського фольклору та традицій. Доносячи історії та досвід гуцулів до ширшої аудиторії, він відіграв вирішальну роль у вихованні почуття національної ідентичності та гордості серед українців. Його твори надихали наступні покоління письменників і культурних діячів України [18,с.112].

2. Гнат Хоткевич (1877-1938) Гнат Хоткевич був багатогранним культурним діячем, відзначився як письменник, етнограф, композитор, бандурист. Не будучи вихідцем з Верховинщини, Хоткевич багато часу приділяв вивченню та документуванню культури гуцульського народу. Фундаментальна праця Хоткевича «Гуцульщина» — обширне етнографічне дослідження, яке залишається одним із найповніших описів гуцульської культури. Крім того, його твори та виконання на бандурі, традиційному українському струнному інструменті, відіграли ключову роль у популяризації української народної музики. Зусилля Хоткевича в документуванні та популяризації гуцульської культури були значними в ширшому контексті українського національного відродження. Його праця допомогла зберегти та поширити українську культурну спадщину в той час, коли вона була під загрозою з боку зовнішніх сил. Інтегруючи гуцульські мотиви у свою музику та літературу, Хоткевич сприяв більшій оцінці розмаїтого культурного ландшафту України [11,с.145].

Василь Стефаник, народжений у селі Русів на Верховинщині, відомий своїми пронизливими й часто трагічними новелами. Його літературні твори глибоко вкорінені в сільське життя Західної України, відображають труднощі та прагнення її народу. Повісті Стефаника «Камінний хрест», «Синя книга» відзначаються яскравим реалізмом і емоційною глибиною. Його стиль письма вирізняється лаконічністю та інтенсивністю, що відображає суть людського страждання та стійкості. Своїми потужними оповідями Стефаник висвітлив соціально-економічні труднощі, з якими стикалися українські селяни. Його зображення їхньої боротьби викликало широкий резонанс, викликаючи підтримку соціальних і національних реформ. Творчість Стефаника не тільки збагатила українську літературу, але й живила національну свідомість, висвітлюючи тяжке становище та гідність простого народу [17,с. 63].

Леся Українка – псевдонім Лариси Косач-Квітки — одна з найвідоміших українських поетес і драматургів. Хоча вона не була родом з Верховинщини, її роботи часто черпали натхнення з природної краси та культурного багатства Карпат. Поезії та п'єси Українки «Лісова пісня», «Бояриня» шануються своєю ліричною красою та глибокою філософською тематикою. Її твори часто досліджували теми свободи, опору та стійкості людського духу. Літературна спадщина Лесі Українки відіграла вирішальну роль в українському національному відродженні. Її твори, пройняті сильним почуттям національної ідентичності та соціальної справедливості, надихнули покоління українців сприймати свою культурну спадщину та прагнути до національного самовизначення. Внесок Українки в українську літературу та її непохитна відданість національним справам зробили її символом культурного відродження та опору [10,с.89].

Іван Франко, видатна постать української літератури та політичної діяльності, був глибоко пов'язаний із Верховинщиною. Його велика творчість охоплює поезію, прозу, драму та наукові праці. У літературному доробку Франка — такі шедеври, як «Захар Беркут» і «Бориславська смііця». Його твори відомі своїм критичним реалізмом і дослідженням соціальних і політичних проблем. Як

учений Франко зробив значний внесок в українську філологію, фольклористику, політичну думку. Багатогранний внесок Франка сприяв українському національному відродженню. Його виступи за соціальну справедливість, реформу освіти та національне самоусвідомлення допомогли активізувати українську інтелігенцію та закласти основу для майбутніх національних рухів. Відданість Франка культурним і політичним справам зробила його визначною постаттю в боротьбі за українську незалежність і культурне відродження [17,с.202].

Видатним українським письменником-модерністом був Михайло Коцюбинський, який народився у Вінниці, але зазнав глибокого впливу Карпат. Відвідини Гуцульщини надихнули його на деякі з найвідоміших творів. Повість Коцюбинського «Тіні забутих предків» — це квінтесенція зображення гуцульського побуту, в якому переплелися фольклор, містика, глибокий зв'язок із природою. Твір відомий своєю поетичністю прози та яскравою образністю. Дослідження Коцюбинським гуцульської культури, його новаторські літературні прийоми збагатили українську літературу, розширили її тематичні та стилістичні горизонти. Висвітлюючи унікальну культурну ідентичність гуцулів, він сприяв національному відродженню, сприяючи більшій оцінці культурного розмаїття та спадщини України [10, с.77].

Ольга Кобилянська, нова українська письменниця-модерніст, значну частину свого життя провела на Буковині, регіоні, культурно пов'язаному з Верховиною. Її роботи відображають глибоке залучення до соціальних проблем і прав жінок. Повісті та оповідання Кобилянської «Царівна» та «В неділю рано збирала трави» відзначаються феміністичною тематикою та психологічною глибиною. Її твори часто кидали виклик традиційним гендерним ролям і виступали за емансипацію жінок. Літературна і громадська діяльність Кобилянської відіграла вирішальну роль в українському національному відродженні. Її захист прав жінок і її зображення сильних, незалежних жіночих образів допомогли просунути справу гендерної рівності в національному русі. Внесок Кобилянської в літературу та її відданість суспільним реформам зробили її впливовою постаттю в культурному відродженні України [13, с. 134].

Євген Гуцало, хоч і народився після періоду, що розглядається, його творчість забезпечує критичний зв'язок із культурною спадщиною Верховинщини. Його твори часто відображають неминущу спадщину діячів культури краю. Повісті та романи Гуцала, такі як «Впусти сонце» та «Хто піде до драконового порога», відзначаються ліричною прозою та дослідженням сільського життя та людської природи. Його творчість продовжує традиції українського літературного реалізму та модернізму. Літературні досягнення Гуцала висвітлюють неминучий вплив культурної спадщини Верховинщини. Спираючись на теми й мотиви попередніх письменників краю, Гуцало сприяв тривалому культурно-національному відродженню, дбаючи про те, щоб спадщина верховинських культурних діячів надихала майбутні покоління [17, с.95].

Політичний теоретик, історик, публіцист Михайло Драгоманов мав значні зв'язки з культурним та інтелектуальним життям України, зокрема Верховинщини. Великий доробок Драгоманова включає дослідження з українського фольклору, історії та політичної теорії. Його твори виступали за демократичний соціалізм, національну автономію та розвиток культури. Наукова та політична діяльність Драгоманова сприяла формуванню інтелектуальних основ українського національного руху. Його наголос на культурній автономії та соціальних реформах мав глибокий резонанс у Верховинському регіоні та за його межами, вплинувши на національне відродження, просуваючи бачення України як культурно багатой та політично автономної нації [4, с.123].

Верховинський край, що розкинувся в Карпатських горах, був колискою культури та мистецтва протягом багатьох поколінь. Відомі культурні діячі цього краю відіграли вирішальну роль у національному відродженні гуцульського народу та ширшої української культурної ідентичності. Їхній внесок, який охоплює літературу, музику, мистецтво та активізм, залишив незгладимий слід у культурному ландшафті України. Верховинщина дала чимало талановитих особистостей, творчість яких знайшла відгук далеко за межами гірської батьківщини. Такі письменники, як Іван Франко та Леся Українка, які черпали натхнення в суворій красі та багатому фольклорі Карпат, допомогли піднести

гуцульську літературу до національного рівня. Їхня творчість не лише оспівувала унікальну культурну спадщину гуцулів, а й внесла свій внесок у ширший український літературний канон. Музиканти та композитори з Верховинщини, як-от Микола Гнатишин та Роман Кумлик, збагатили українську музику своїми новаторськими композиціями та душевним виконанням. Спираючись на традиційні гуцульські мелодії та інструменти, вони створили музику, яка передавала дух Карпат і надихала покоління слухачів. Такі митці, як Іван Труш та Йосип Бокшай, під впливом величних краєвидів і яскравих традицій народного мистецтва Верховинщини створили мистецькі твори, які продемонстрували красу та розмаїття гуцульської культури. Їхні картини та скульптури були вікнами в душу Карпат, зберігаючи та увічнюючи унікальну мистецьку спадщину гуцулів. Крім мистецького внеску, діячі культури Верховинщини відіграли вирішальну роль у політичних і громадських рухах, які формували українську історію. Такі активісти, як Василь Стефаник та Ольга Кобилянська, використовували свій літературний талант, щоб виступати за соціальну справедливість, права людини та національну незалежність, сприяючи активізації підтримки української справи. На завершення можна сказати, що відомі культурні діячі Верховинщини зробили неоціненний внесок у національне відродження гуцульського народу та українського народу в цілому. Своєю творчістю та непохитною відданістю своїй культурній спадщині вони допомогли зберегти, прославити та популяризувати багатий гобелен гуцульської культури для майбутніх поколінь. Їхня спадщина служить джерелом натхнення та гордості, нагадуючи нам про незмінну силу мистецтва, літератури та музики об'єднувати, підносити та трансформувати суспільство.

Розділ IV. Методичне використання матеріалів у закладах середньої освіти

Матеріали, зібрані під час дослідження соціального і етнокультурного розвитку Гуцульської Верховинщини (кінець XIX ст. - 1939 р.), можуть бути ефективно використані в навчальному процесі середніх шкіл. Вони стануть корисними для кількох навчальних дисциплін, сприяючи розвитку краєзнавчих знань, етнографічної обізнаності та розуміння історико-культурної спадщини України. Нижче наведені можливі шляхи використання цих матеріалів:

1. Уроки історії України

- Тематика: Вивчення історії Західної України кінця XIX - початку XX століття, зокрема Гуцульщини.
- Методика: Використання історичних документів, листів, фотографій та мемуарів з життя гуцулів для створення інтерактивних уроків та презентацій.
- Приклад: Аналіз соціально-економічного становища гуцулів на тлі загальноукраїнських процесів цього періоду. Учні можуть досліджувати, як змінювалося життя гуцульського населення в умовах Австро-Угорщини та міжвоєнної Польщі.

2. Географія

- Тематика: Природні умови, ландшафти та кліматичні особливості Гуцульщини.
- Методика: Вивчення географічних характеристик регіону через аналіз карт, кліматичних даних та природних ресурсів.

- Приклад: Обговорення впливу гірського рельєфу та клімату на традиційні заняття гуцулів (вівчарство, деревообробка). Учні можуть створити міні-проекти, де досліджуватимуть взаємодію людини з природним середовищем.

3. Література та мистецтво

- Тематика: Гуцульський фольклор, традиційні пісні, легенди та казки.
- Методика: Інтеграція етнографічних матеріалів у уроки літератури для розширення культурного контексту.
- Приклад: Вивчення творів Михайла Коцюбинського («Тіні забутих предків») та Ольги Кобилянської, що описують життя гуцулів. Учні можуть порівнювати літературні образи з реальними етнографічними матеріалами.

4. Етнографія та краєзнавство

- Тематика: Традиційні ремесла, побут, одяг та звичаї гуцулів.
- Методика: Організація краєзнавчих проектів, дослідження місцевих традицій через практичні заняття та експедиції.
- Приклад: Учні можуть створювати етнографічні експозиції в школі, демонструючи зразки гуцульського одягу, інструментів та предметів побуту. Такі виставки сприятимуть поглибленню знань про рідний край.

5. Виховні заходи

- Тематика: Культура та традиції Гуцульщини.
- Методика: Проведення тематичних виховних годин, організація шкільних виставок та конкурсів.

- Приклад: Учні можуть брати участь у конкурсах на найкраще знання гуцульських звичаїв, легенд та пісень. Тематичні виховні години, присвячені відомим діячам Гуцульщини, сприятимуть формуванню патріотичних почуттів та поваги до національної спадщини.

6. Мистецькі дисципліни

- Тематика: Гуцульське декоративно-прикладне мистецтво, традиційні ремесла.
- Методика: Вивчення та практичне відтворення гуцульських орнаментів, технік вишивки, різьблення по дереву та гончарства.
- Приклад: Проведення майстер-класів з вишивки та різьблення, де учні можуть навчитися технікам, що використовувалися гуцулами. Також можна організувати виставки учнівських робіт, створених на основі гуцульських традицій.

7. Уроки музики

- Тематика: Традиційні гуцульські музичні інструменти та народні пісні.
- Методика: Вивчення музичних творів Гуцульщини, аналіз їх особливостей та виконання на уроках музики.
- Приклад: Учні можуть вивчати та виконувати традиційні гуцульські мелодії на сопілці, трембіті та цимбалах. Можна організувати шкільні концерти, де будуть представлені народні пісні та музика Гуцульщини.

8. Громадянська освіта

- Тематика: Вивчення прав та свобод національних меншин, особливості їхнього життя в історичному контексті.

- Методика: Обговорення соціально-економічного становища гуцулів в різні історичні періоди та їх боротьби за права і свободи.
- Приклад: Аналіз документів та історичних матеріалів про боротьбу гуцулів за свої права, організація дискусій та дебатів на тему прав національних меншин.

9. Екскурсії та практичні заняття

- Тематика: Ознайомлення учнів з історико-культурною спадщиною Гуцульщини через практичні заняття та екскурсії.
- Методика: Організація шкільних екскурсій до музеїв, історичних місць та культурних центрів Гуцульщини.
- Приклад: Відвідування музеїв у Косові та Коломиї, де учні зможуть ознайомитися з експозиціями, присвяченими гуцульській культурі та побуту. Проведення етнографічних практик з метою глибшого розуміння традицій та звичаїв гуцулів.

10. Проектна діяльність

- Тематика: Інтегровані проекти з різних предметів на тему Гуцульщини.
- Методика: Виконання учнями дослідницьких проектів, які включають історичні, географічні, літературні та етнографічні аспекти.
- Приклад: Учні можуть працювати над проектами, що досліджують історію та культуру Гуцульщини, створювати презентації, доповіді та макети. Такі проекти можуть бути представлені на шкільних конференціях або конкурсах.

11. Інформатика

- Тематика: Створення цифрових ресурсів на основі матеріалів про Гуцульщину.
- Методика: Розробка веб-сайтів, баз даних або інтерактивних карт, що містять інформацію про соціальний і етнокультурний розвиток Гуцульщини.
- Приклад: Учні можуть створювати інтерактивні карти Гуцульщини, де будуть відображені важливі історичні та культурні об'єкти. Також можна створити електронні архіви фотографій, документів та інших матеріалів, зібраних під час дослідження.

Джерела для використання у навчальному процесі:

1. Михайло Грушевський. Історія України-Руси.
  - Це фундаментальна праця з історії України, яка містить багато інформації про різні регіони, включаючи Гуцульщину.
2. Іван Франко. "Гуцульщина" (етнографічні та історичні дослідження).
  - Праці Франка надають глибокий аналіз гуцульського життя та культури.
3. Юрій Федькович. Твори про гуцульське життя.
  - Літературні твори, які відображають побут, звичаї та традиції гуцулів.
4. Матеріали з фондів музеїв Гуцульщини та Покуття (Косів, Коломия).
  - Виставки та експозиції цих музеїв можуть бути джерелом візуальних та матеріальних даних про гуцулів.

5. Результати етнографічних досліджень Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

- Наукові публікації та дослідження інституту містять сучасні дані про етнографію Гуцульщини.

Використання зазначених матеріалів на уроках сприятиме розвитку у школярів краєзнавчих знань, вихованню інтересу до національної спадщини та формуванню патріотичних почуттів. Отже, вся інформація, яку я отримала під час дослідження, соціального і етнокультурного розвитку Гуцульської Верховинщини (кінець XIX ст. - 1939 р.), можуть стати важливим і цінним ресурсом для середніх шкіл. Ці матеріали можуть бути інтегровані у викладання історії, географії, літератури, мистецтва, громадянської освіти, а також застосовані у практичних заняттях, екскурсіях та проектній діяльності.

Впровадження етнографічних матеріалів у навчання сприятиме вихованню у школярів інтересу до національної спадщини, розвитку патріотичних почуттів та формуванню поваги до культурних цінностей своєї країни. Використання різноманітних методик та ресурсів дозволить зробити навчальний процес більш інтерактивним та захоплюючим, стимулюючи учнів до самостійного дослідження і глибшого розуміння історії та культури Гуцульщини.

Я впевнена, що застосування зібраних матеріалів у навчальних закладах допоможе учням не лише збагатити свої знання про рідний край, але й розвинути навички дослідницької роботи, критичного мислення та творчого підходу до вивчення різних предметів. Це, в свою чергу, сприятиме формуванню всебічно розвинених особистостей, здатних цінувати і зберігати національну спадщину для майбутніх поколінь.

ВИСНОВКИ

Я вважаю, що вивчення соціального та етнокультурного розвитку Гуцульської Верховинщини від кінця XIX століття до 1940 року є важливим кроком у розумінні історії та культурного спадку регіону.

Під час аналізу різноманітних аспектів життя та історії населення було встановлено, що Гуцульська Верховинщина відрізнялася від інших регіонів України своєю унікальною культурою, традиціями та способом життя. Наприклад, особливості господарювання, які базувалися на пасторалі та землеробстві, формували специфічні умови для розвитку сімейних та громадських структур. Також було виявлено, що етнічний склад населення та його взаємодія з іншими культурами мали великий вплив на формування етнічної та соціальної ідентичності гуцулів. Зокрема, контакти з різними етнічними групами, такими як поляки, румуни, євреї та інші, сприяли культурній обміну та адаптації нових елементів у традиційний гуцульський спосіб життя. Крім того, виявлено, що період імперської та радянської окупації мав значний вплив на соціальний та етнокультурний розвиток регіону. Репресивна політика тоталітарних режимів суттєво змінювала соціальну структуру та етнічний склад населення, а також призводила до заборони та пригнічення культурних та релігійних традицій гуцулів.

Дослідження підтверджує важливість збереження та вивчення традицій, обрядів та культурних особливостей Гуцульщини для подальшого розвитку регіону та збереження його ідентичності. Ця робота відкриває нові перспективи для подальших досліджень у галузі історії, етнографії та соціології, які спрямовані на розкриття багатства та різноманітності культурних та соціальних аспектів Гуцульської Верховинщини. Дослідження економічного, соціального та політико-правового становища гуцулів Верховинщини у XIX-XX століттях виявило складність їхнього історичного розвитку та важливість різноманітних аспектів їхнього життя. Аналіз терміну "гуцули" та процесу заселення Гуцульщини та Верховинщини свідчить про багатшаровість та міжкультурну взаємодію, що відображалася в їхній етнічній ідентичності. У боротьбі за національні та

соціальні права гуцулів, опришківство та Українська радикальна партія відіграли значну роль, проте репресії та висилки горян Гуцульщини до Сибіру у 40-х роках ХХ століття стали важкою випробуванням для спільноти та її розвитку. Культурне та духовне життя на Верховинщині були нерозривно пов'язані з церковними традиціями та релігійним спілкуванням. Церква відігравала важливу роль у формуванні культурного обличчя гуцульського народу та збереженні його ідентичності. Таким чином, проведене дослідження дозволило краще зрозуміти складність та багатогранність історії гуцулів Верховинщини, показавши їхній економічний, соціальний, політичний, культурний та релігійний розвиток через призму подій та феноменів, що впливали на їхнє життя та долю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів. Львів, 1993. 76 с.
2. Гнатюк В. Гуцульські пісні і казки. Тернопіль, 1898 р. с. 150. с.
3. Грушевський М. Просвіта і її діяльність на Гуцульщині. Львів, 1902 с. 95. с
4. Гулюк Ю. Історична, філософська, духовна література «Жабе». Львів, 1992р. 112 с.
5. Домашевський М. Історія Гуцульщини. Т. 1. Чикаго, 1975. 200. с.
6. Домашевський М. Історія Гуцульщини: Том 2. с. Чикаго, 1975. 263 с.
7. Домашевський М. Історія Гуцульщини: Том 3. с. Чикаго, 1975. 204. с.
8. Кайндль Р.Ф.. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці, 1894р. 176 с.
9. Книги Косівської волості за 1753 рік, списки прихожан Коломийського деканату. Львів, 2008 р. 205 с.
10. Коцюбинський М. "Тіні забутих предків" Львів, 1912 с. 35-40
11. Миролубов Ю. Велесова книга (Влес-Книга): опис історії, міфології та релігії слов'янських племен «русів» 1959. 55с.
12. Шекерик-Доників П. Опришки. Народні оповідання. Львів, 1925 р. 135 с.
13. Шухевич В.О. Гуцульщина: Том 5: Львів, 1908 р. 412с.

Монографії та статті

14. Арсенич П., Базак М., Болтарович З. та ін. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. К. : Наукова думка, 1987. 470 с.
15. Арсенич П., Пелипейко І. Дослідники та краєзнавці Гуцульщини: Довід. Косів: Писаний Камінь, 2002. 280 с.
16. Біографія Петра Шекерика-Доникова. Діскус видавництво. Дата доступу: [<https://discursus.com.ua/authors/petro-shekeryk-donykiv>].
17. Ватаманюк Д. Голова УОТ «Гуцульщина». Львів, 1997. 13 с.
18. Ворон С. С. Гуцули, Божі Соколи. Київ, 2010. 26 с.
19. Гнатюк В. Гуцульщина. Львів 1998 117. с.
20. Грабовецький В. В. Закарпатська Гуцульщина XIII - XX ст. в наукових студіях. Наукові студії. Київ, 1999 р. 25. с.
21. Грабовецький В. Історія Гуцульщини: навч. посіб. рецензент М. Вегеш ; ПНУ ім. В. Стефаника. Косів: Писаний Камінь, 2013. 244 с. : іл.
22. Гулюк Ю. Історичний нарис про гуцулів / С. Витвицький; пер., передм., примітки Миколи Васильчука. Надвірна: Світ, 1993. 94 с.
23. Клапчук В. М. Гуцульщина та гуцули: економіка і нар. промисли (друга половина XIX – перша третина XX ст.): монографія / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Л. ; Івано-Франківськ, 2009. 507 с. Бібліогр. : с. 447–503.
28. Королько А. Антон Петрушевич – дослідник історії Галичини / Андрій Королько, Володимир Грабовецький. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 76 с.
29. Королько А. А. Петрушевич і ранній етап русофільського руху в Галичині / Андрій Королько // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5–6. – С. 133–139.
30. Королько А. Антон Петрушевич про важливість збирання краєзнавчого матеріалу / Андрій Королько // Матеріали IV Буковинської Міжнародної

історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича (5 жовтня 2000 р., м. Чернівці). – Чернівці, 2001. – С. 397–399.

31.Савчук М. В. Гуцули [Архівовано 2 лютого 2017 у Wayback Machine.] // Енциклопедія сучасної України / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2023.

32.Соломченко О. Г. Гуцульське народне мистецтво і його майстри / Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР. К., 1959. 59 с.

33.Польові дослідження. Спогади сестер Марії Федорівни Ванжурак (Будзанович) про висилку їх сімей, інформація з сімейного архіву.

34.Старожитності Гуцульщини: У 2-х т. Івано-Франківськ, Львів: Манускрипт-Львів, 2011. 47 с.

35.Хоткевич Г. Гуцули й Гуцульщина. Львів 1920. 87 с.

36.Хоткевич Г. Історичні нариси. Історія України (до кінця XVI століття). Два гетьмани. Гуцули і Гуцульщина. Джерело: [<https://nashformat.ua/products/istorychni-narysy.-istoriya-ukrainy-do-kintsya-xvi-stolittya.-dva-getmany.-gutsuly-i-gutsulschyna-ridne-944915>]. с. 11.

37.Хоткевич Г. Камінна душа. с. Чернівці, 1911 р. 368 с.

38.Шкрібляк А. Специфічні проблеми організації праці і життя людей у гірських умовах Карпат, їх взаємозв'язки із соціально-економічними, етнокультурними та державотворчими процесами у регіоні. Івано-Франківськ, 2006. 11 с.

39. Кобута С. , Кобута Л. Правники Гуцульщини. Гуцульщина – Слов'янська Атлантида: історія, культура, туризм, персоналістика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Краків-Івано-Франківськ-Космач, 2019. С.412-433

40.Верес О. С. Соціальні зміни в Гуцульщині у кінці XIX - на початку XX століття. Гуцульщина – Слов'янська Атлантида: історія, культура, туризм, персоналістика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Краків-Івано-Франківськ-Космач, 2019. С. 301-320.

41. Іванчук М. І. Етнокультурні процеси на Гуцульщині (1880-1939 рр.). Карпатський регіон у контексті історії Центральної та Східної Європи: матеріали міжнародної конференції. Львів, 2018. С. 54-75.
42. Ковальчук В. П. Традиційна культура гуцулів у соціальному контексті кінця XIX - початку XX століття. Гуцульська спадщина: дослідження, збереження, популяризація: збірник наукових праць. Чернівці, 2017. С. 123-140.
43. Мельничук Ю. Г. Розвиток гуцульської громади на Верховині в міжвоєнний період. Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 56. С. 76-90.
44. Петрів О. І. Гуцульська Верховинщина в етнокультурному вимірі: кінець XIX - початок XX століття. Історико-культурна спадщина Карпат: матеріали конференції. Ужгород, 2017. С. 89-101.
45. Соловей Д. М. Соціально-економічні трансформації на Гуцульщині в кінці XIX - на початку XX століття. Карпатський край: історія та сучасність: збірник матеріалів. Івано-Франківськ, 2019. С. 221-235.
46. Федорук Л. С. Народні традиції та звичаї гуцулів у соціальному розвитку регіону (кінець XIX ст. - 1939 р.). Гуцульщина і сучасність: виклики та перспективи розвитку: збірник статей. Коломия, 2019. С. 310-329.
47. Чернецький І. Б. Етнографічні особливості Гуцульщини кінця XIX - початку XX століття. Гуцульська спадщина: дослідження, збереження, популяризація: збірник наукових праць. Чернівці, 2017. С. 220-238.
48. Чепурко П. С. Етнографія гуцулів: матеріали і дослідження. Івано-Франківськ: Видавництво "Карпати", 1925. 150 с.
49. Свідерський В. Джерела до вивчення соціально-економічного життя гуцулів. Київ: Видавництво "Українська думка", 1915. 230 с.
50. Бабенко Н. Соціальна структура і побут гуцулів на Сході Галичини. Львів: Видавництво "Світло", 1928. 195 сторінок.
51. Гунчак Д. М. Культурно-просвітницька діяльність на Гуцульщині. Чернівці: Видавництво "Буковина", 1937. 160 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Табл. № 3

Населення Верховинщини в 1890 році

№ п/п	Громада	Хат, мешканців	з них віри				з них по національності				1890 р. до 1880 р. (+, -)					
			греко-католич.	римокатолич.	жидів	інші	руської	польської	німецької	інші	всіх мешканців	хат	греко-католич.	римокатолич.	жидів	інші
1.	Барвінково	63-270	262	—	8	—	262	—	8	—	25	3	—	1	4	—
2.	Білоберезка	309-1267	1231	5	26	—	1236	5	26	—	163	9	144	3	16	—
3.	Хороцева	92-388	363	—	25	—	363	—	25	—	90	9	73	—	17	—
4.	Довгополе	78-378	342	7	28	1	343	7	28	—	84	11	57	4	22	1
5.	Ферескуля	105-499	470	4	25	—	474	—	25	—	36	6	18	4	14	—
6.	Голови	364-1441	1409	13	19	—	1409	13	19	—	167	91	156	7	4	—
7.	Гринява	430-1246	1130	30	59	7	1130	50	64	2	287	74	191	48	45	3
8.	Яблониця	129-590	518	13	59	—	518	13	59	—	59	13	36	10	13	—
9.	Ясенів, Зелене, Явірник	653-2561	2444	21	88	8	2447	16	98	—	409	111	353	7	41	8
10.	Красноїлля	167-851	797	12	42	—	797	12	42	—	156	3	133	9	14	—
11.	Криворівня, Бистрець, Дземброня	525-2166	2056	28	82	—	2056	28	82	—	333	44	312	11	10	—
12.	Передресне	121-554	548	—	6	—	548	—	6	—	34	9	31	—	3	—
13.	Полянки	227-452	440	1	11	—	441	—	11	—	67	53	65	1	11	—
14.	Стебні	94-484	460	12	10	2	462	12	10	—	110	10	97	12	1	2
15.	Устеріки	141-602	549	20	33	—	549	20	33	—	63	2	36	4	22	—
16.	Ціле Жаб'є	1530-6259	5543	59	654	3	5599	57	603	—	801	63	620	21	159	1
	РАЗОМ	5028-20088	18567	245	1175	21	18634	233	1139	2	2884	511	2344	141	295	15

Таблиця 3. Населення Верховинщини 1890 рік.

Джерело: дослідження Гуцульського краю автора книги «Село моє» Мартищука Федора Дмитровича

Додаток Б

Табл. № 4

Земельна власність гуцульських громад Верховинщини на кінець XIX ст.
(моргів)

№ п/п	Громада	рілля	луки	городи	пасо-вища	поло-нини	ліси	Кі-сть ґрунтів, що оподатк.	неуро-жайні ґрунти	земля під будів-лями	інші	Кі-сть ґрунтів, вільних від оподат-кування	Кількість всіх земель
1.	Барвінкова	50	92	5	181	–	136	464	12	1	30	45	552
2.	Білоберезка	240	1759	45	1880	–	689	4613	12	7	82	103	4817
3.	Хороцева	57	259	22	282	–	38	658	3	2	34	40	737
4.	Довгополе	80	378	6	307	–	12	783	13	2	45	61	904
5.	Ферескуля	140	676	6	308	–	240	1370	7	2	30	40	1449
6.	Голови	281	2164	8	1835	–	1888	6176	–	9	40	49	6274
7.	Гринява	161	4253	4	4455	9436	53288	71497	1104	12	344	1458	74412
8.	Яблониця	110	687	7	681	–	1013	2498	12	2	22	37	2571
9.	Верхній Ясенів	150	3547	90	2115	–	2904	8806	15	13	136	165	9135
10.	Красноїлля	136	1105	16	966	–	360	2583	11	5	65	82	2744
11.	Криворівня	54	2027	63	2946	–	2478	7568	45	12	146	204	7961
12.	Перехресне	215	775	4	427	–	43	1440	2	3	–	6	1451
13.	Полянки	78	323	6	245	–	196	848	10	1	25	37	921
14.	Стебні	131	658	9	317	–	217	1332	14	3	38	55	1442
15.	Устеріки	74	522	8	533	–	653	1790	4	3	87	95	1979
16.	Жаб'є	914	13914	99	13751	14865	58853	102396	26	65	846	1173	104741
	РАЗОМ	2871	33139	398	31229	24301	122908	214846	1522	141	1970	3650	222129

Таблиця 4. Земельна власність гуцульських громад Верховинщини на кінець 19 століття.

Джерело: дослідження Гуцульського краю автора книги «Село моє» Мартищука Федора Дмитровича.

Додаток В

Параска Кікінчук і Катерина Вірстюк у зимовому одязі. Жаб'є 1940

Джерело доступу : [Архів Мартищук Федір Дмитрович]

Додаток Г

Волинюк, Стефлюк Катерина Іванівна з с.Красник- Фото 40х років

Джерело доступу : [Архів Мартищук Федір Дмитрович]

Додаток Д

Мартищук К.І. в неповних 15 років від народження- прабабуся, розповідала про освіту на гуцульщині.

Фото з сімейного архіву 1929 року.

Додаток Е

16 квітня 1920 р. розпочалося Гуцульське повстання

Джерело: [<https://m.facebook.com/rodomzprykarpatya/photos/a.295474820887733/440867026348511/?type=3>]

Додаток Є

Фото невідомого фотографа 1920/1930

«Гуцули в побуті»

Джерело: [https://gazeta.ua/articles/history/_cim-zhili-guculi-u-1920h-dobirka-svitlin/867101]

Додаток Ж

Весілля гуцулів на початку 20 століття

Джерело : [<https://images.app.goo.gl/ZUb4mCAUgPk7UaBq9>]

Додаток 3

Гуцульщина 1920-1930 років - Гуцули перед церквою Ворохта

Джерело: <https://foto.kosiv.org.ua/displayimage.php?pid=4993>

План-конспект уроку

Тема: «Гуцульська Верховинщина: соціальний і етнокультурний розвиток (кінець XIX ст. - 1939 р.)»

Мета:

1. Формувати в учнів знання про соціальний та етнокультурний розвиток Гуцульщини у зазначений період.
2. Розвивати в учнів уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки під час аналізу історичних подій, самостійно опрацьовувати історичні документи та інші текстові джерела, аналізувати матеріал, вміти виділяти головне і другорядне, робити висновки.
3. Виховувати в учнів патріотичні почуття на прикладі історії гуцульського краю.

Основні поняття: «Гуцульщина», «етнокультура», «соціальна структура», «народні традиції», «етнографічні особливості», «гуцульське відродження».

Обладнання: Карта Гуцульщини, історичні документи, схеми, таблиці, ілюстрації, відеоматеріали про Гуцульщину.

Тип уроку: Урок засвоєння нових знань.

Очікувані результати: Після цих уроків учні зможуть:

- Показувати на карті межі Гуцульщини та основні населені пункти.
- Визначати хронологічну послідовність основних подій соціального та етнокультурного розвитку Гуцульщини.
- На основі аналізу різних джерел інформації характеризувати основні аспекти життя гуцулів у кінці XIX – на початку XX століття.
- Аналізувати зміни в соціальній та культурній сфері Гуцульщини в зазначений період.

Доза час у	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
2 хв	I. Організаційний	Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів: побажання гарного настрою, цікавої роботи, нових знань та відкриттів		
4 хв	II. Актуалізація	☐ Бесіда про етнокультурні особливості:		

	<p>опорних знань учнів</p>	<ul style="list-style-type: none"> • "Які традиції та звичаї гуцулів ви знаєте?" • "Чим гуцульська культура відрізняється від інших українських культур?" • "Чи чули ви про гуцульське народне мистецтво, наприклад, про вишивку чи різьблення по дереву?" <p>□ Підготовка до сприйняття нового матеріалу:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Пояснення важливості вивчення соціального та етнокультурного розвитку Гуцульщини для розуміння загальної історії України. • Пов'язання нової теми з попередніми знаннями учнів про культурні та соціальні особливості різних регіонів України. <p>Учитель: "Що ви знаєте про Гуцульщину? Де вона знаходиться?"</p>	<p>(Відповіді учнів, можливі варіанти: "Це в Карпатах", "Це на заході"</p>	<p><i>логічна</i></p> <p><i>логічна</i></p>
--	-----------------------------------	--	--	---

			України", "Це там, де живуть гуцули").	
10 хв	III. Мотивація навчальної діяльності	<p>Зв'язок з життєвим досвідом учнів:</p> <p>Учитель: "Сьогодні все більше людей цікавляться своїм корінням, національними традиціями та культурою. Чи був хто-небудь з вас на Гуцульщині? Можливо, хтось брав участь у фестивалях або заходах, присвячених гуцульській культурі?"</p> <p>Значення вивчення теми для сучасного життя:</p> <ul style="list-style-type: none"> Учитель: "Збереження культурної спадщини та традицій дуже важливе для будь-якої нації. Знання про наше минуле допомагають нам розуміти, хто ми є і куди йдемо. Дізнаючись про соціальний та етнокультурний розвиток Гуцульщини, ми краще зрозуміємо нашу спільну історію і навчимося цінувати та берегти нашу культурну спадщину." <p>Роль Гуцульщини в історії та культурі України:</p> <ul style="list-style-type: none"> Учитель: "Гуцульщина зробила 	<p>Учні:</p> <p>(Відповіді учнів, можливі варіанти:</p> <p>"Так, я був у Карпатах минулого літа", "Я бачив гуцульський танець на святі").</p> <p>Учні розуміють значення вивчення теми для</p>	

значний внесок у культурне особистого багатство України. Її традиції, розвитку та музика, мистецтво відомі далеко за збереження межами нашої країни. Розуміючи національної соціальні та культурні процеси, що культури. відбувалися в Гуцульщині, ми можемо побачити, як ці процеси вплинули на розвиток України в Підвищується цілому."

Інтеграція з попередніми знаннями: учнів до

- **Учитель:** "Ми вже вивчали історію вивчення та культуру різних регіонів нової теми України. Сьогодні ми зосередимося через зв'язок з на Гуцульщині і побачимо, як вона їхнім вписується у загальну картину життєвим нашої історії. Ви побачите, що досвідом та кожен регіон має свої унікальні актуальністю риси, але всі вони разом створюють теми. неповторну мозаїку української культури."

Учні готові активно працювати на уроці та зацікавлені в отриманні нових знань про Гуцульщину.

20 хв	<p>IV.</p> <p>Сприйняття та усвідомлення навчального матеріалу</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Пояснити ключові поняття та ідеї, пов'язані з соціальним та етнокультурним розвитком Гуцульщини. • Забезпечити ретельне сприйняття учнями нового матеріалу через різноманітні методи навчання. <p>План:</p> <p>1. Коротке повідомлення:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Учитель коротко узагальнює ключові моменти соціального та культурного розвитку Гуцульщини, підкреслюючи її унікальність та значення для української історії та культури. <p>2. Робота з текстом:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Учні отримують текст пропов'язаних з соціальний та етнокультурний розвиток Гуцульщини для самостійного прочитання. ○ Після читання учитель ставить запитання до тексту для перевірки розуміння. <p>3. Обговорення ключових понять:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Учитель пояснює ключові поняття, згадані в тексті (наприклад, "етнокультура", 	<p>□ Учні активно сприймають та усвідомлюють навчальний матеріал через різноманітні методи навчання.</p> <p>□ Забезпечується повне розуміння ключових понять та ідей, пов'язаних з соціальним та етнокультурним розвитком Гуцульщини.</p> <p>□ Учні отримують можливість висловити свої думки та погляди на обговорювану</p>	<p>хронологічна</p> <p>логічна</p>
----------	--	---	--	--

		<p>"соціальна структура", тему через "гуцульське відродження") та групову демонструє їхню важливість роботи та для розуміння теми. інтерактивні</p> <p>4. Групова робота:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Учні діляться на групи і отримують завдання на аналіз ілюстрацій та документів, що стосуються соціального та культурного життя Гуцульщини. ○ Кожна група підготовляє коротку презентацію зі своїми висновками та спільно обговорює їх з класом. 	<p>вправи.</p>	
--	--	---	----------------	--

10	<p>V.</p> <p>Узагальнення та систематизація знань</p>	<p>Поглиблення розуміння соціального та етнокультурного розвитку Гуцульщини (кінець XIX ст. - 1939 р.) через метод "Дерево рішень".</p> <p>Результати соціального та етнокультурного розвитку:</p> <p>Зміни у соціальній структурі, включаючи роль селянства, ремісників та інших верств населення.</p> <p>Розвиток традиційної гуцульської культури, включаючи мистецтво, музику, танці, обряди та звичаї.</p> <p>Вплив зовнішніх факторів, таких як політичні та економічні зміни, на соціальний та етнокультурний розвиток регіону.</p> <p>Значення соціального та етнокультурного розвитку:</p> <p>Збереження та укріплення унікальної гуцульської ідентичності та культурних традицій.</p> <p>Формування гуцульського етносу та сприяння збереженню його культурного спадку.</p> <p>Важливий внесок у розвиток української культури та ідентичності.</p>	<p>Соціальний та етнокультурний розвиток Гуцульщини відображається як важливий аспект української історії та культури. Цей процес визначався великою різноманітністю та багатством культурних та соціальних аспектів, які додали унікальність та кольорит українській культурі.</p>	<p><i>логічна</i></p>
----	---	---	---	-----------------------

		<p>☐ Повторення ключових понять:</p> <ul style="list-style-type: none"> Учні називають основні терміни, пов'язані з темою (наприклад, "гуцульське відродження", "соціальна структура"). <p>☐ Контроль розуміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> Учитель ставить запитання щодо ключових моментів, вивчених на уроці, та допомагає учням уточнити розуміння. <p>☐ Систематизація знань:</p> <ul style="list-style-type: none"> Учні працюють індивідуально або в парах, створюючи ментальні карти або конспекти. Кожна пара або учень презентує свою роботу, уточнюючи поняття та ідеї. <p>☐ Обговорення висновків:</p> <ul style="list-style-type: none"> Після презентацій учні обговорюють свої спостереження та висновки, спільно розв'язуючи невіршені аспекти. Учитель стимулює обговорення запитаннями, що спрямовані на глибоке розуміння матеріалу. 	<p>Учні глибше усвідомлюють та систематизують свої знання про Гуцульщину через індивідуальну та групову роботу. Це допомагає закріпити ключові поняття та ідеї, пов'язані з соціальним та етнокультурним розвитком регіону, та розвиває навички критичного мислення учнів.</p>	
--	--	---	--	--

5 хв	VI. Домашнє завдання	☐ Дослідницьке завдання: <ul style="list-style-type: none"> • Обрати один аспект соціального або етнокультурного розвитку Гуцульщини (кінець XIX ст. - 1939 р.) та підготувати коротку презентацію про його вплив та значення. ☐ Аналіз тексту: <ul style="list-style-type: none"> • Прочитати відповідний розділ з підручника та підготувати короткий опис основних подій та процесів, пов'язаних з соціальним та етнокультурним розвитком Гуцульщини. ☐ Дослідження: <ul style="list-style-type: none"> • Зібрати інформацію про видатних представників гуцульської культури (художники, письменники, музиканти тощо) та підготувати короткий огляд їхнього життя та творчості. ☐	Написати короткий відгук про проведений урок, відзначивши основні моменти, які були особливо цікавими чи корисними.	
---------	----------------------	--	---	--